ПОЛКОВНИК ШАБЕР

Графині Іді де Бокарме, вродженій дю Шателе

– Гляньте-но! Знову ця Стара Шинеля тут!

Це вигукнув юний писарчук – із тих, кого називають хлопцями на побігеньках. Він стояв біля вікна й зі смаком наминав кусень хліба; відщипнувши трохи м’якушки, він зліпив із неї кульку й, зареготавши, кинув у відчинену кватирку. Пущена вправною рукою, кулька вдарилась об капелюх незнайомого, який саме переходив подвір’я будинку на вулиці Вів’єн, де мешкав стряпчий, метр Дервіль, і злетіла майже до верхньої рами.

– Сімонене, припиніть свої витівки, а то я вижену вас за двері. Хоч би який убогий був наш клієнт, він усе ж таки людина! – озвався старший писар, підвівши голову від рахунку судових витрат, що його складав.

– Хлопець на побігеньках, одним із яких був Сімонен, – це звичайно підліток тринадцяти-чотирнадцяти років. У всіх конторах він перебуває під орудою старшого писаря, – той загадує йому бігати з повістками по судових виконавцях, із суплiками в суд, а також виконує особисті доручення свого принципала і носить його любовні записочки. За своїми повадками – це звичайний собі паризький хлопчак, якому доля визначила стати породряпом. Цей пуцьвірінок не знає ні жалю, ні впину, ні послуху він – складач куплетів, смішко, пронира, ледащо. І все ж таки чи не кожен такий писарчук ділиться своїм місячним заробітком – тридцятьма-сорока франками – зі старенькою матір’ю, яка мешкає десь на шостому поверсі.

– Якщо він людина, то чого ж ви прозвали його Старою Шинелею? – спитав Сімонен тоном школяра, який спіймав учителя на похибці.

І він знов узявся за свій хліб із сиром, прихилившись плечем до віконної лутки; він відпочивав стоячи, як поштові коні – зігнувши одну ногу і впершись нею в носак другої.

– Яку б то штуку втнути нам із цим опудалом? – стиха мовив Годешаль, третій писар, урвавши на середині низку доказів у супліці, яку диктував четвертому писареві, тимчасом як двоє новачків-провінціалів тут же робили копії.

Потім він знову заходився творити:

"…але з шляхетної й мудрої ласки його величності Людовіка Вісімнадцятого (останнє слово повністю, ви чуєте, Дероше, вчений краснописцю?), коли він узяв до своїх рук королівське берло і осягнув (ану, що він там осягнув, цей гладкий блазень?) високу місію, якою наділило його божественне провидіння (знак оклику і шість крапок – судові святенники не будуть заперечувати!), першою його турботою було, – що видно з дати нижчезгаданого ордонансу, – зцілення ран, завданих страхітливими й сумними злигоднями нашого революційного часу, – повернення вірним і численним слугам своїм ("численним" – ці лестощі, певно, будуть до вподоби судові!) у їхнє володіння всього непроданого майна – і того, що було в суспільному користуванні, і того, що перейшло в звичайне чи в надзвичайне володіння скарбниці, і того, нарешті, що було в дарчому володінні суспільних установ, – бо ми маємо всі підстави твердити, що саме такий зміст і дух уславленого й справедливого ордонансу, виданого в…". Стривайте-но, – мовив Годешаль до трьох писарів, – ця клятуща фраза розповзлась у мене на цілу сторінку. Ось що, – докинув він, провівши язиком по обрізу зошита, щоб розклеїти аркуші грубого гербового паперу, – коли вам хочеться розіграти його, скажіть, що наш патрон приймає клієнтів тільки з другої й до третьої ранку; побачимо, чи приплуганицться сюди ця стара шельма посеред глупої ночі!

І Годешаль повернувся до незакінченої фрази:

"…виданого в…". Написали?

– Написали! – відгукнулись усі троє писарчуків.

Все це – диктування, базікання, змова – відбувалося водночас.

"…виданого в…". Дядечку Букар, яким же числом датований цей ордонанс? Слід поставити всі крапки над "і", хай вам чорт! Сторінок, либонь, побільшає!

– Хай вам чорт! – повторив один із переписувачів, перш ніж старший писар Букар устиг відповісти.

– Як? Ви написали "хай вам чорт"? – вигукнув Годешаль, глипнувши на новачка суворим і водночас зневажливим поглядом.

– Авжеж, – відповів Дерош, четвертий писар, глянувши на копію сусіда. – Він написав: "Треба поставити всі крапки над "і", хай вам чоррт!" Чорт – із двома "р".

Всі зареготали.

– То ви, пане Гюре, вважаєте, що "хай вам чорт!" – термін юридичний? У вас у Мортані всі такі мудрі? – зневажливо кинув Сімонен.

– Виправте це, як належить, – сказав старший писар. – Якщо член суду, котрий накладає податок на акти, помітить ці штуки, то, далебі, подумає, що ми глузуємо з його шкрябанини! Через вас патрон може вскочити в халепу. Отож, пане Гюре, не робіть більше таких дурниць! Коли нормандець складає супліку, він повинен крутити мозком! Без цього наша робота – не робота.

"...виданого в... в..."? – перепитав Годешаль, – Букаре, та скажіть же, зрештою, коли!

– У червні тисяча вісімсот чотирнадцятого року, – відповів старший писар, не підводячи голови від паперів.

У двері постукали, і диктування багатослівної супліки припинилося. Всі п’ятеро писарів, широко всміхаючись і глузливо блискаючи очима, попідводили закустрані голови, обернулися до дверей і проспівали, мов ті півчі:

– Увійдіть!

Тільки Букар і далі сидів, схилений над стосом паперів, що їх називають на судовому жаргоні "хмизом", і строчив нескінченні рахунки судових витрат.

– Контору, простору кімнату із старосвітською грубкою, які завжди прикрашають ці кубла сутяжництва, навскоси перетинали труби, що сходилися біля забитого дошками каміна; на його мармуровій поличці лежали скибки хліба, трикутні сирки брі, свинячі котлети, стояли пляшки, склянки, чашка з шоколадом, який пив старший писар. Запах їжі змішувався із чадом натопленої грубки і з специфічним духом адвокатських контор та залежалих паперів так міцно, що навіть сморід лисячої нори був би нечутний. На підлозі розплилися брудні калюжки розталого снігу, що його понаносили писарі. Біля дверей стояло бюрко з опуклою кришкою, що піднімалася й опускалася, – за ним сидів старший писар. До бюрка присунуто невеличкого столика – для помічника. Помічника не було – він виступав у цей час у суді. Була восьма чи дев’ята година ранку. Кімнату прикрашали тільки величезні жовті афіші, які сповіщали про накладення арешту на нерухоме майно, про аукціони при розпродажу спадщини, остаточні й попередні рішення суду, – слава юридичних контор! За спиною в старшого писаря стояла велика, на всю стіну, шафа; полиці її аж угиналися під стосами паперів, з яких стриміли

кінчики сотні ярличків та червоних шворок – неодмінна прикмета судових документів. На нижніх полицях лежали пожовклі від часу теки, обклеєні по корінцях синім папером, на яких можна було прочитати прізвища поважних клієнтів, чиї вигідні справи облагоджувались у конторі. Крізь брудні шибки ледь просотувалося денне світло. А втім, навряд чи знайдеться в Парижі контора, де в лютому близько десятої ранку можна було б писати, не засвічуючи лампи. Адже про такі місця мало дбають, і це зрозуміло. Сюди приходить сила-силенна людей, але ніхто не затримується – банальне не привертає нічиєї уваги; ні сам повірений, ні писарі, ні позивачі не турбуються про затишок у приміщенні, яке для одних править за класну кімнату, для інших – за прохідний двір, а для власника – за лабораторію. Кожен повірений передає своєму наступникові засмальцьовані меблі із побожною, сказати б, педантичністю, тож у деяких конторах ще й досі є скриньки для паперів і спеціальні мішки зі шворками, що їх бачили ще прокурори "Шле" – так скорочено називають "Шатле", яке за старого режиму означало суд першої інстанції. Ця темна, брудна, запилюжена контора викликала у відвідувачів огиду і була одним з найбридкіших, наймерзенніших місць у Парижі. А якби ще там не існувало холодних і вогких ризниць, де молитви зважуються й продаються, мов бакалійний крам, та яток тандит ників, де розвішане біля дверей лахміття вбиває всі життєві ілюзії, показуючи, чим закінчуються всі наші свята, – якби не існувало в Парижі цих двох клоак, то контора стряпчого була б найстрахітливішим втіленням усіх крамниць суспільного торгу, разом узятих, таким, як картярні, трибунали, лотереї, кишла розпусти. Чому? Може, тому, що драми людської душі, які розігруються в таких місцях, роблять людину байдужою до обстави; цим можна пояснити також прості звичаї великих мислителів та великих шанолюбців.

– Де мій ножик?

– Я снідаю!

– А хай йому всячина – посадив на супліку кляксу!

– Тихше, панове!

Всі ці вигуки пролунали саме в ту мить, коли відвідувач у старій шинелі зачинив за собою двері з смиренною нерішучістю, властивою людям, яких не милує доля.

– Незнайомий спробував усміхнутися, але на незворушних фізіономіях писарів не побачив ані проблиску привітності, – і обличчя його знову застигло. Він, безперечно, знав людей, бо насамперед, і то дуже чемно, звернувся до хлопця на побігеньках, сподіваючись, що принаймні цей підліток відповість йому:

– Пане, чи можу я бачити вашого патрона?

Пустун не пустив ані пари з уст, тільки легенько постукав себе пальцями лівої руки біля вуха, мовби кажучи: "Я глухий!"

– Чого вам треба, добродію? – спитав Годешаль, проковтнувши здоровенний шмат хліба – ним, далебі, можна було б заткнути жерло гармати; потім він став гратися своїм ножиком, а тоді закинув ногу на ногу так, що одна злетіла мало не до самісінького носа відвідувачеві.

– Пане, я приходжу сюди уже вп’яте, – відповів прохач. – Я хотів би поговорити з паном Дервілем.

– Маєте до нього справу?

– Так, але я можу викласти її тільки панові…

– Патрон спить; коли ви хочете порадитись із ним щодо якихось труднощів, то приходьте запівніч – тільки тоді він по-справжньому сідає до роботи. Та якби ви захотіли втаємничити у вашу справу нас, ми не гірше за нього могли б…

Відвідувач стояв нерухомо і смиренно розглядався навсібіч, мов той пес, що крадькома прошмигнув у чужу кузню і чекає копняка.

– Писарі не бояться злодіїв – це одна з переваг їхнього ремесла, – тож і писарі пана Дервіля не запідозрили прохача в старій шинелі у лихих замірах і не заборонили йому оглядати приміщення. А він видивлявся, де б сісти, бо, мабуть, був дуже втомлений, – проте сісти було ніде. В конторах стряпчих не ставлять зайвих стільців. Хай навіть котрийсь із клієнтів, знемігшися, й піде сердитий, зате він не забере зайвого часу: адже цей час досі "не розтаксовано", як казав один колишній прокурор.

– Пане, – відповів нарешті прохач, – я вже мав честь повідомити, що можу викласти свою справу тільки панові Дервілю. Я почекаю, поки він прокинеться…

Букар тим часом закінчив свої підрахунки. Почувши запах шоколаду, він підвівся з плетеного крісла, підійшов до каміна, зміряв старого поглядом і, приглянувшись до його шинелі, скривився, як середа на п’ятницю. Певно, він збагнув, що хоч скільки труси цього клієнта, з нього не витрусиш і ламаного гроша, і, щоб вирядити з контори невигідного прохача, вирішив покласти край розмові.

– Вони сказали вам правду, пане. Патрон працює тільки вночі. Якщо у вас важлива справа, то раджу зайти до нього за годину по півночі.

Прохач приголомшено глянув на старшого писаря і на якусь мить укляк на місці. Писарі, звичні до зміни виразів облич та химерних повадок клієнтів, людей здебільшого нерішучих і заглиблених у свої думки, знову заходилися снідати, хрумаючи, мов коні в яслах, і не звертали більш уваги на старого.

– Ну, то я зайду ввечері, пане, – мовив нарешті прохач з упертістю нещасливця, який марно намагається вивести шахрая на чисту воду.

Єдине, чим Бідність може помститися Правосуддю та Благодійності – це зловити їх на брехні. А викривши Суспільство, бідняки потім звертаються до Бога.

– Ото вперта довбешка! – вигукнув Сімонен, не чекаючи, поки за старим зачиняться двері.

– Його начебто з могили викопали, – зауважив один із писарів.

– Це якийсь колишній полковник, що домагається пенсії, – сказав старший писар.

– Та ні, це старий воротар, – заперечив Годешаль.

– Б’юся об заклад – він дворянин! – вигукнув Букар.

– А я закладаюся, цей стариган – воротар, – правив своєї Годешаль. – Такі виношені, засмальцьовані, обтріпані шинелі можуть носити тільки воротарі; так їм призначено самою природою! А стоптані чоботи, які просять каші, а краватка, що править йому за сорочку – де ви таке бачили? Він ночує десь під мостом.

– Можна бути дворянином – і відчиняти двері пожильцям! – вигукнув Дерош. – Це іноді трапляється.

– Ні, – заперечив Букар під загальний регіт, – я певен, що в тисяча сімсот вісімдесятому році він був броварем, а за Республіки – полковником.

– Веду вас усіх на якусь виставу, якщо він справді служив у війську, – сказав Годешаль.

– Згода! – відповів Букар.

– Пане, пане! – загукав Сімонен, відчинивши вікно.

– Навіщо він тобі здався? – мовив Букар.

– Я хочу спитати, полковник він чи воротар. Хто-хто, а вже він це знає напевне.

Писарі знову вибухнули реготом. А старий уже піднімався сходами.

– Що ми йому скажемо? – запитав Годешаль.

– Покладіться на мене, – відказав Букар.

– Бідолаха відвідувач увійшов нерішуче, ховаючи очі, – може, боявся, що пожадливий погляд на їжу викаже, який він голодний.

– Пане, – звернувся до нього Букар, – назвіть, будь ласка, своє ім’я – може, патрон захоче спитати…

– Шабер.

– Ви, бува, не той полковник, що загинув під Ейлау? – спитав Гюре, який досі мовчав; йому теж закортіло взяти участь у загальній розвазі.

– Той самий, пане, – відповів старий з величною простотою.

І він вийшов з контори.

– Виграв! Моє зверху!

– Сміх, та й годі!

– Ти ба!

– Отакої!

– Ви таке чули?

– Ото старий плутяга!

– Трін-ля-ля, трін, трін!

– Брехня!

– Пане Дерош, ви подивитеся виставу на дурняка, – сказав Гюре четвертому писареві й дав йому такого стусана в плече, що звалив би й носорога.

– Це викликало справжнісіньку бурю криків, реготу, вигуків, – щоб їх передати, довелося б вичерпати увесь запас звуків, що існують у природі.

– А до якого театру ми підемо?

– До Опери! – промовив старший писар.

– Ну, ну, – заперечив Годешаль, – про театр не було мови. Якщо схочу, то поведу вас подивитися на мадам Сакі.

– Мадам Сакі – це не вистава, – сказав Дерош.

– А власне, що таке вистава? – провадив Годешаль. – З’ясуймо спершу значення цього слова. На що я закладався, панове? На виставу. А що таке вистава? Те, на що люди дивляться…

– Ну, коли виходити з цього, то ви, либонь, поведете нас дивитись на воду, яка тече під Новим мостом! – урвав його Сімонен.

– … те, на що люди дивляться за гроші, – докінчив Годешаль.

– Ба ні, за гроші можна дивитися на безліч усілякої всячини, яку ніяк не назвеш виставою. Означення хибує на неточність, – сказав Дерош.

– Та вислухайте ж мене, нарешті!

– Ви заплуталися, друже, – зауважив Букар.

– Курціус – це вистава чи не вистава? – спитав Годешаль.

– Ні, – відповів старший писар, – це кабінет воскових фігур.

– Закладаюся на сотню франків проти одного су, – вів далі Годешаль, – що кабінет Курціуса – це зібрання предметів, які можна назвати виставою. В ньому є те, що можна оглянути за різну плату, залежно від місця, на яке ви сіли…

– Бридня, бридня! – сказав Сімонен.

– Дивись, щоб ти не заробив у мене ляпаса! – мовив Годешаль.

Писарі знизали плечима.

– Зрештою, звідки ми знаємо, що ця стара мавпа не покепкувала з нас, – зауважив Годешаль під дружний сміх. – Адже відомо, що полковник Шабер давно помер і що його дружина вдруге вийшла заміж за графа Ферро, державного радника. Пані Ферро – одна з наших клієнток.

– Дебати сторін переносяться на завтра, – заявив Букар. – До роботи, панове! Годі байдикувати! Штурмуймо папери! Швидше дописуйте

супліку: її треба подати на засідання Четвертої палати. Справа розглядатиметься сьогодні. Отже, по конях!

– Якщо це полковник Шабер, то чому він не дав добрячого копняка в зад шельмі Сімонену, коли той удавав із себе глухого? – сказав Дерош, вважаючи цей аргумент вагомішим за Годешалів.

– Але ж ми так нічого й не вирішили, – знов обізвався Букар, – тож чи не піти нам до Французького театру в другий ярус – подивитися Тальма у ролі Нерона? Сімонен сидітиме в партері.

Сказавши це, старший писар сів за своє бюрко; решта теж посідали до своїх столів.

"…виданого в червні тисяча вісімсот чотирнадцятого року" (останні слова повністю), – мовив Годешаль. – Написали?

– Так, – відказали обидва переписувачі та писар; їхні пера зарипіли по гербовому папері, і контора враз сповнилася шерехом, так наче сотня хрущів, спійманих школярами й посаджених у паперовий згорток, зашкреблися в його стінки.

"І ми сподіваємося, що панове судді…" – провадив автор супліки. – Стривайте! Дайте я перечитаю фразу. Я вже й сам заплутався…

– Сорок шість… (Це буває, буває!) і три, разом сорок дев’ять, – пробурмотів Букар.

"І ми сподіваємося, – вів далі Годешаль, перечитавши написане, – що панове судді виявляться гідними його величності творця ордонансу і належно оцінять ниці заміри адміністрації капітулу ордену Почесного легіону, давши законові широке тлумачення, що його ми тут пропонуємо…"

– Пане Годешаль, чи не бажаєте випити склянку води? – спитав юний писарчук.

– Ох, цей мені Сімонен! – мовив Букар. – Ану мерщій бери свої папери і – ноги в руки! – біжи до Будинку інвалідів.

"…що його ми тут пропонуємо", – диктував далі Годешаль. – Допишіть: "в інтересах (повністю) пані віконтеси де Гранльє".

– Як! – вигукнув старший писар, – Ви насмілюєтеся складати супліки в справі віконтеси де Гранльє проти Почесного легіону, – справі, яку контора веде на власний страх і ризик? Йолоп ви, та й годі! Будь ласка, збережіть копії чернетки, вони згодяться мені в справі Наварренів проти добродійних установ. Уже пізно, я напишу коротеньку супліку з усіма "беручи до уваги" і сам піду в суд.

Така-от сцена – одна з численних розваг молодості, і коли людина згадує її на схилку літ, то каже: "Гарні були часи!"

Близько першої години ночі той, хто називав себе полковником Шабером, постукав у двері до пана Дервіля, стряпчого при суді першої інстанції департаменту Сена. Воротар сказав, що пан Дервіль досі не повернувся. Старий відповів, що йому призначено прийти, і піднявся до цього знаменитого правознавця, який, дарма що був іще молодий, мав славу найрозумнішого з-поміж судовиків. Старий нерішуче подзвонив і, на превеликий свій подив, побачив старшого писаря: той розкладав на столі у їдальні патрона численні теки зі справами, які мали завтра слухатися в суді. Писар, теж здивований, привітався до полковника й запропонував йому сісти, що той і зробив.

– Правду кажучи, пане, я гадав, що ви вчора пожартували з мене, призначивши для відвідин таку пізню годину, – мовив старий з удаваною веселістю злидаря, що силкується всміхнутись.

– Так, писарі жартували – і все ж вони сказали правду, – відповів Букар, не відриваючись від роботи. – В цей час пан Дервіль готується до слухання справ; він обмірковує докази, можливі ускладнення та способи захисту. Вночі – саме вночі – його осявають мудрі думки: адже тиша і спокій сприяють злетові його незвичайного розуму. Відколи він практикує, ви – третя людина, яка дістане пораду посеред ночі. Коли патрон повертається, то відразу сідає вивчати справи, кожну читає від першої до останньої сторінки, працює чотири-п’ять годин, а тоді викликає мене і дає вказівки. Вранці, з десятої до другої, він приймає клієнтів, а решту дня присвячує діловим побаченням. Вечори проводить у світському товаристві, щоб підтримувати необхідні зв’язки. Тож у нього лишається тільки ніч, щоб прочитати й осмислити судові рішення, перегорнути Кодекс законів, накреслити план битви. Він не хоче програвати жодної справи – він залюблений у своє мистецтво. Він не візьметься вести першу-ліпшу справу, як це роблять інші повірені. Його життя – це життя людини навдивовижу діяльної. Ну, та й гроші він заробляє чималі.

Старий слухав, не обзиваючись і словом; його чудернацьке обличчя здавалося таким тупим, що старший писар, глянувши на нього, замовк.

Незабаром прийшов і Дервіль – він був у фраку; старший писар, відчинивши йому двері, знов узявся розкладати теки.

Якусь мить молодий стряпчий стояв нерухомо, намагаючись розгледіти в напівтемряві незвичайного клієнта, що чекав на нього.

– Полковник Шабер не ворухнувся на стільці; він був подібний до воскової фігури з кабінету Курціуса, куди Годешаль хотів повести приятелів. Однак ця нерухомість, мабуть, вражала б не так сильно, якби вона не доповнювала того дивного видива, яке являла собою особа прохача. Старий воїн був худий і кощавий. Гладенька перука, умисне насунута на чоло, надавала йому якоїсь таємничості. Очі були мовби вкриті прозорою полудою – так наче полум’я свічок мінилося синюватим полиском на помутнілому перламутрі. Бліде, безкровне обличчя, вузьке,

мов лезо ножа, – якщо дозволите вжити це утерте порівняння, – скидалося на обличчя мерця. На шиї була зав’язана стара краватка з чорного шовку. Всю постать нижче цієї брудної бинди оповивала густа тінь; вразливій людині могло б здатися, що це старе обличчя – химерний витвір пітьми або якийсь із портретів пензля Рембрандта, тільки без рами. Криси капелюха, глибоко насунутого на чоло, затінювали всю верхню частину обличчя старого. Цей разючий, хоч і цілком природний, контраст світла й темряви підкреслював кривулясті, холодні лінії глибоких зморщок, мертвотну безбарвність шкіри. Нарешті, заклякліcть тіла, тьмяний, згаслий погляд гармоніювали з виразом якоїсь похмурої безтямності, з принизливими ознаками недоумства і робили обличчя таким зловісним, що його годі змалювати, бо в людській мові немає таких слів. Однак той, хто зроду спостережливий, – а надто юрист, – міг побачити на виду цього безталанника вираз глибокої туги, сліди злигоднів, що спотворили його, – так, як дощ краплина по краплині точить найпрекрасніший мармур. Лікар, письменник, суддя прочитали б за цією величною потворністю справжню драму, яка скидалася на ті химерні творіння, що їх мимохідь малює художник на краєчку літографського каменя, гомонячи з друзями.

– Побачивши Дервіля, незнайомий судомно здригнувся – так здригаються поети, коли нічну тишу раптом сколихне гомін, сполохавши їхню поетичну мрію. Він квапливо зняв із голови капелюха й підвівся, щоб уклонитися молодому повіреному; шкіряна підбивка капелюха була, певно, просякнута лоєм, бо перука, – старий цього не помітив, – прилипла до неї, оголивши череп, через який ішов навскоси – від потилиці до правого ока – страхітливий рубець, грубий і опуклий. Коли брудна перука, під якою цей сердега ховав свою рану, піднялася над його головою, ні стряпчий, ні старший писар не засміялися – такий страшний був цей порубаний череп. Побачивши цю рану, обидва судовики подумали: "Ось звідки випарувався розум!"

"Хай він навіть і не полковник Шабер, але, поза всяким сумнівом, справжній бувалий воїн", – промайнуло в голові у Букара.

– З ким маю честь розмовляти, добродію? – озвався Дервіль.

– З полковником Шабером.

– З яким?

– З тим, що загинув під Ейлау, – відповів старий.

Почувши цю дивну фразу, стряпчий і старший писар перезирнулися, мовби говорячи: "Та він – божевільний!"

– Пане, – вів далі полковник, – у свою справу я хотів би втаємничити тільки вас.

– Безстрашність юристів – їхня природна властивість. Може, тому, що вони звикли зустрічатися з безліччю людей, може, тому, що певні – вони стоять на варті закону, а може, й тому, що свідомі поважності власної місії, – але вони сміливо входять куди завгодно, так само, як священики й лікарі.

Дервіль подав Букарові знак, і той вийшов.

– Шановний добродію, – сказав стряпчий, – удень я не дуже бережу свій час, але вночі кожна хвилина для мене дорогоцінна. Отже, говоріть стисло і ясно. Тільки головне. Я сам, якщо мені буде треба, попрошу у вас пояснень. Говоріть.

Молодий стряпчий запросив свого незвичайного клієнта сісти і сам сів до столу, але, приготувавшись слухати розповідь божевільного полковника, водночас гортав теки зі справами.

– Може, ви знаєте, пане, – почав воскреслий небіжчик, – що я командував під Ейлау полком кінноти. Я неабияк прислужився тому,

щоб славнозвісна Мюратова атака мала успіх, – а саме вона була вирішальною для перемоги в битві. Що ж до моєї смерті – на моє безталання, це історичний факт: про неї з усіма подробицями писалося в "Перемогах та завоюваннях". Ми прорвали дві чи три лінії росіян, проте їм удалося швидко згуртуватись, і ми мусили відступити. Вже неподалік від ставки імператора нас перейняв загін ворожої кінноти. Я кинувся на цих упертюхів. Два російські офіцери, справжнісінькі велети, налетіли на мене, й один ударив мене шаблею по голові, розрубав і каску, і чорний шовковий ковпак, який я завжди носив, і глибоко поранив череп. Я впав з коня. Мюрат кинувся нам на допомогу; він і весь його загін – півтори тисячі кіннотників, не менше! – промчав по моєму тілу. Про мою смерть доповіли імператорові, і той про всяк випадок (все-таки він любив мене!) захотів з’ясувати, чи є бодай якась надія врятувати людину, що їй він завдячував успіх невтримної атаки. Він послав двох хірургів, доручивши їм знайти мене й віднести до польового шпиталю, сказавши, напевне, мимохідь, – адже турбот у нього вистачало: "Підіть погляньте, може, мій бідолашний Шабер іще живий". А ті кляті лікарчуки, що бачили, як по мені прогарцювали копита коней двох полків, сказали, що я мертвий, навіть не помацавши мого пульсу. Отже, відповідно до правил, установлених воєнним законом, про мою загибель було складено акта.

Молодий стряпчий, почувши, як чітко викладає відвідувач факти, хоч і дивні, та все ж імовірні, відсунув теки, сперся ліктем на стіл, схилив голову на руку і втупився у полковника.

– Чи відомо вам, добродію, – урвав він його, – що я – повірений графині Ферро, вдови полковника Шабера?

– Моєї дружини? Так, я це знаю, пане. І вже побував у багатьох юристів, та марно: мене вважали за божевільного, і я кінець кінцем надумав звернутися до вас. Про свої злигодні я розповім далі. А спершу дозвольте ознайомити вас із фактами, пояснити, як усе сталося, – звичайно, те, що я знаю. Про деякі обставини, мабуть, відомо тільки

отцеві нашому небесному, і тому я змушений лише вгадувати, як відбувалися ті або ті події, а не твердити напевне.

– Отже, пане, внаслідок завданих мені ран мене вхопив правець, або ж я був уражений недугою, яку, здається, називають каталепсією. Бо як інакше пояснити те, що, за законами війни, трупарі роздягли мене й кинули в братську могилу? З вашої ласки, я наведу вам одну подробицю, про яку дізнався багато пізніше, події, що її можна назвати не інакше, як моєю смертю. В тисяча вісімсот чотирнадцятому році я здибався у Штутгарті з колишнім вахмістром мого полку. Цей славний хлопець – єдиний, хто захотів упізнати мене і про кого я розкажу у свій час, – розповів, яким дивом я врятувався. Виявляється, в бік мого коня влучила картеч саме тієї миті, коли було поранено й мене. Кінь і вершник разом упали на землю, мов картонні фігурки. Я впав чи то праворуч, чи то ліворуч, а мертвий кінь, мабуть, звалився на мене; ось чому не поцілила мене картеч і не розчавили копитами коні.

– Прийшовши до пам’яті, я побачив, пане, що опинився в такому становищі, на розповідь про яке, певно, забракло б і цілої ночі. Я задихався в смердючому повітрі. Хотів поворухнутись, та не було як – лежав зусебіч затиснутий. Розплющив очі, але не побачив нічого. Нестача повітря – ось що було найстрашніше, і враз мені стало ясно, де я є. Я зрозумів, що повітря сюди не надходить, отже, я приречений на смерть. Збагнувши це, я перестав відчувати пекучий біль, від якого опритомнів. У вухах жахливо гуло. Я почув – а може, мені це й причулося, не знаю, – як глухо стогнуть безліч мерців, поміж яких лежав і я. І хоч спогади мої про ці хвилини не вельми ясні, хоч у пам’яті все переплуталось, хоч згодом мені випало терпіти ще страшніші муки, від яких розум мій затьмарився, – ще й тепер я часом чую вночі цей притлумлений стогін. Та ще моторошнішою, ніж ті звуки, була тиша; я й уявити собі не міг, що буває така – справді могильна – тиша.

– Нарешті я випростав руки і, обмацуючи мертві тіла, виявив порожнечу між моєю головою і верхнім шаром людських останків. Отже, я міг зміряти простір, дарований мені незбагненним випадком.

Найімовірніше, що трупарі чи то з недбальства, чи то в поспіху жбурляли нас до ями абияк, і два трупи лягли наді мною, утворивши кут, як ото дві карти, що їх ставить дитина, коли зводить картковий палац. Я гарячково мацав навколо себе руками, бо зволікати не доводилось, і – о щастя! – знайшов відірвану руку, руку Геркулеса! Завдяки їй я і врятувався. Аби не ця несподівана підмога, я загинув би! Легко собі уявити, з яким шаленим завзяттям почав я прокладати шлях крізь трупи, що відділяли мене від шару землі, яким, поза всяким сумнівом, було нас засипано; я кажу "нас", так наче там були живі!

– О пане, то була нелюдська праця, зате я й сиджу тепер перед вами! Але й досі не годен я збагнути, як мені пощастило пробитися крізь купу тіл, що загороджували мені шлях до життя! Ви скажете, що в мене було три руки. Це правда, і я орудував третьою, мов підоймою, з неабиякою спритністю, розсував, розсував мертвяків і стримував кожен свій подих, щоб не задихнутися в смороді. Нарешті, пане, я побачив денне світло, але пробивалося воно крізь сніг! І тільки в цю мить я помітив, що в мене розрубана голова. На щастя, моєю загуслою кров’ю, а може, й кров’ю моїх товаришів, а може хто знає? – і клаптем шкури мого загиблого коня мені обліпило голову, наче пластиром. Та коли моя голова торкнулася снігу, я зомлів, незважаючи на цю шкаралупу. Однак тієї дещиці тепла, яка ще жевріла в моєму тілі, вистачило, щоб розтопити сніг, і коли я прийшов до тями, то побачив у себе над головою невеличкий отвір і став кричати скільки мав снаги. Проте сонце ще не зійшло, то чи ж міг я мати хоч якусь надію на те, що мене почують? Та й чи були в полі люди? Я трохи підвівся, напружуючи ноги, щосили впираючись ними в трупи; в них були, ніврокy, міцні ребра! Ви, певно, розумієте, що звернутись до них у цю мить зі словами: "Схиляюся перед вашою відвагою, безталанники!" – навряд чи було вчасно. Отже, протягом кількох годин – так, кількох годин, пане! – я катувався, якщо тільки цим словом можна визначити мою лють, коли бачив клятих німців, котрі, почувши людський голос там, де не було жодної людини, кидались навтіки; та кінець кінцем мене врятувала якась жінка – в неї вистачило сміливості, а може, й звичайнісінької цікавості підійти до моєї голови, яка стирчала із землі, мов той гриб. Жінка привела чоловіка, і

вдвох вони віднесли мене в свою злиденну халупу. Мене, мабуть, знову вхопила каталепсія, – з вашого дозволу, саме цим словом я назву мій стан, про який я нічого не знаю, але який, судячи з розповідей моїх господарів, був ознакою саме цієї недуги.

– Півроку життя моє висіло на волосинці; то я не міг вимовити жодного слова, то впадав у маячню. Нарешті мої господарі поклали мене до шпиталю, що знаходився в Гейльсберзі. Ви розумієте, пане, що я вийшов із лона землі таким самим голим, як виходять із материнського лона, і коли через півроку, прийшовши одного чудового ранку до тями й згадавши, що я – полковник Шабер, я зажадав, аби сестра-жалібниця обходила мене з більшою шаною, ніж злиденного заброду, за якого всі мене мали, мої товариші по палаті вибухнули гучним реготом. На щастя, мій хірург присягнувся – з марнолюбства, – що я одужаю, тож, природно, він зацікавився своїм пацієнтом. Я з усіма подробицями розповів йому про моє колишнє життя, і цей славний хлопець – звали його Шпархман, – поклопотався, щоб мій чудесний порятунок із братської могили було засвідчено відповідно до всіх юридичних правил, згідно з тамтешнім законодавством, а також було вказано день і годину, коли мене підібрали моя благодійниця та її чоловік, точно охарактеризовано мої поранення, і він ще й долучив до купи цих протоколів якнайдокладніший опис моєї зовнішності. Однак, пане, я не маю ні цих дуже важливих документів, ні мого свідчення, завіреного гейльсберзьким нотарем, щоб можна було встановити мою особу. Коли я був змушений через воєнні події залишити Гейльсберг, то почав тинятись по містах та селах і старцювати; всі, кому я розповідав про свої злигодні, вважали мене за божевільного; я не міг заробити жодного су, щоб заплатити за документи, які б підтвердили мої слова, і знову посісти місце, яке я посідав колись у суспільстві. Часто-густо через недугу я надовго затримувався в якомусь містечку, де хоч і дбали про хворого француза, але сміялися йому просто в очі, почувши, що він – полковник Шабер. Я спалахував обуренням щоразу, коли чув кпини чи бачив недовіру, але це тільки шкодило мені; скінчилося тим, що мене запроторили в штутгартську божевільню. Як по правді, підстав, щоб посадити мене туди, не бракувало: ви можете судити про це з моєї розповіді.

– В божевільні я пробув два роки; безліч разів мої тюремники казали відвідувачам: "А цей бідолаха вважає себе за полковника Шабера!" – і ті вигукували: "Нещасний!" А я мусив слухати й щоразу нетямився з люті. Зрештою я впевнився: ніхто не вірить і зроду не повірить у те, що трапилось зі мною, – і став сумним, покірним, спокійним і вже не називав себе полковником Шабером, аби тільки вийти з моєї в’язниці й повернутись у Францію. О пане, знову побачити Париж! Мене пекла така жага, що…

Полковник Шабер не докінчив фрази й поринув у глибоку задуму. Дервіль не наважувався розпитувати його далі.

– Отже, пане, – обізвався нарешті полковник, – одного чудового весняного дня мені вручили десять талерів і випустили на волю, бо, мовляв, я при здоровому глузді, раз більш не називаю себе полковником Шабером. І, повірте, того дня я зненавидів своє ім’я і, буває, ненавиджу його ще й тепер. Я хотів би не бути самим собою. Від думки про свої права я катуюся. Я був би щасливий, якби недуга забрала в мене пам’ять і я не згадував би про своє минуле життя! Назвавшись якимось іншим іменем, я знову пішов би на воєнну службу і – хто знає! – став би, може, фельдмаршалом в Австрії або в Росії!

– Пане, – сказав стряпчий, – я приголомшений. Я слухав вас, мов уві сні! Перепочиньмо трохи, благаю вас!

– Ви єдина людина, – сумно мовив полковник, – яка так терпляче мене вислухала! Жоден юрист не схотів позичити десяти наполеондорів, аби мені вислали в Німеччини документи, необхідні для того, щоб я міг почати процес…

– Який процес? – спитав Дервіль; слухаючи розповідь свого клієнта про його поневіряння, він зовсім забув про його нинішню скруту.

– Пане, але ж графиня Ферро – моя дружина! Вона має тридцять тисяч ліврів річного прибутку – і не хоче дати мені бодай двох ліарів. Коли я розповідаю все це юристам – людям здорового розуму; коли я, жебрак, хочу позивати графа і графиню; коли я, мрець, що встав із могили, заперечую свідоцтво про смерть, свідоцтво про шлюб і свідоцтво про народження, – юристи випроваджують мене геть: той – із крижаною ґречністю, яку ви вмієте напускати на себе, щоб спекатися безталанника, той – грубо, як і належить людині, впевненій, що перед нею – шахрай або безумець. Я був похований під мертвими – тепер я похований під живими, під паперами, під судовими справами, під усім суспільством, яке хоче, щоб я знову ліг у могилу!

– Будь ласка, розповідайте далі, добродію, – сказав Дервіль.

"Будь ласка!" – вигукнув бідолаха, схопивши молодого юриста за руку, – Ці ввічливі слова я чую вперше відтоді, як…

– І полковник заплакав. Він не міг говорити – йому перехопило горло, почуття вдячності переповнювало його. Ця проникліва й глибока красномовність – вона виявляється в погляді, в жесті, навіть у мовчанці, – важила для Дервіля більше, аніж слова, і щиро його зворушила.

– Послухайте, добродію, – мовив він до свого прохача, – сьогодні ввечері я виграв триста франків; половину цієї суми я можу витратити на те, щоб зробити людині добро. Я почну розшуки і спробую роздобути документи, про які ви говорили, а поки їх надішлють сюди, видаватиму вам щодня по сто су. Якщо ви справді полковник Шабер, то пробачите мізерність цієї суми молодому юристові, котрий іще тільки починає свою кар’єру. Кажіть далі!

Той, хто назвався полковником Шабером, якусь мить сидів закляклий і занімілий: певне, через свої страхітливі нещастя він у всьому зневірився. Якщо він і турбувавсь про свою колишню ратну славу, про свій статок, про своє ім’я, то, певне, його штовхало на це незбагненне

почуття, яке жевріє в серці кожної людини і якому ми завдячуємо досліди алхіміків, жадобу слави, відкриття астрономії та фізики – все те, що спонукає людину прагнути величі у своїх діяннях та ідеях. Власне "я" в її думках – це щось другорядне; так людині, яка над усе полюбляє битися об заклад, гордість перемоги, радість від того, що вона виграла, дорожчі за те, на що вона закладалася. Для людини, якої вже десять років цуралися власна дружина, правосуддя, весь суспільний лад, слова молодого юриста здалися справжнісіньким чудом. Одержати від стряпчого десять золотих монет, у яких йому відмовляли стільки разів, стільки людей і під стількома приводами! Полковник скидався зараз на даму, яку п’ятнадцять років мучила гарячка, а коли вона одужала, то подумала, що це якась нова хвороба. Є радощі, яким людина вже не вірить; вони прийдуть, вони блиснуть, мов громовиця, вони спопелять. Вдячність старого була така безмірна, що слів для неї в нього не знайшлося. Людині неглибокій він би видався холодним, але Дервіль розпізнав під цією заціпенілістю найправдивішу чесність. Крутій знайшов би що сказати.

– На чому я зупинився? – спитав полковник простодушно, як дитина або як солдат, бо ж нерідко в бувалому солдатові є щось дитинне і ще частіше в дитині живе солдат, особливо у Франції.

– На Штутгарті. На тому, як вас випустили з божевільні, – відповів стряпчий.

– Ви знаєте мою дружину?

– Так, – відказав Дервіль, кивнувши головою.

– Ну, як вона?

– Як завжди – чарівна.

Старий махнув рукою, так наче намагався погамувати таємну муку, що мордувала його, з величною й суворою покірливістю, властивою людям, які пройшли крізь кров і вогонь війни.

– Знаєте, пане, – мовив бідолашний полковник майже весело, бо ж він відчував, що знову дихає, що вдруге вибрався з могили й розтопив шар снігу, набагато щільніший за той, який колись укрив крижаною шкаралупою його голову, він дихав на повні груди, мов випущений з камери в’язень. – Знаєте, пане, – повторив він, – якби я був молодий і гарний, ніякого лиха зі мною не сталося б. Жінки вірять чоловікам лише тоді, коли ті через кожне слово освідчуються їм у коханні. Отоді вони пиндючаться, метушаться, інтригують, пнуться із шкури, ладні підтвердити все що завгодно, здатні на все, що завгодно, заради того, хто їм любий. А чим би я міг зацікавити жінку? Я був страшний, мов мрець, одягнений, як волоцюга, скидався більше на ескімоса, ніж на француза; це я, той, кого в тисяча сімсот дев’яносто дев’ятому році мали за першого чепуруна, я, Шабер, граф Імперії! І якось – того самого дня, коли мене, мов того собаку, вигнали на вулицю, я здибався з вахмістром мого полку, про якого я вже вам казав. Звали його Бутен. Сердега і я були до пари – двійко старих шкап, що їх і змалювати годі! Я зустрів його на бульварі й відразу впізнав, а він ніяк не міг угадати, хто я такий. Ми зайшли до шинку. Коли я сказав, хто я, Бутен зареготав – мовби з мортири стрельнули. Якби ви знали, пане, якої прикрості завдав мені його сміх! Отже, навіть мій найскромніший і найвідданіший друг не впізнав мене! Колись я врятував Бутенові життя, віддячивши йому за таку саму послугу. Не розповідатиму вам, за яких саме обставин він мене порятував від смерті. Було це в Італії, в Равенні. Дім, у якому Бутен відвів від мене кинджал, був не вельми пристойний. Я тоді ще не дослужився до полковника – був звичайним кавалеристом, як і Бутен. На щастя, деякі подробиці тієї пригоди знали тільки я і він, тож коли я нагадав про них, Бутенова недовіра поменшала. Потім я розповів про всі ті злигодні, що на них прирекла мене доля. Хоч мої очі й голос, сказав Бутен, стали зовсім інші, хоч у мене не було ні чуприни, ні брів, ні зубів, хоч я зробився білий, мов альбінос, все ж Бутен після нескінченних розпитувань, на кожне з яких діставав відповідь, нарешті впізнав у

жебракові свого полковника. Після чого розповів мені про свої пригоди, не менш неймовірні, аніж мої: він навіть побував аж біля китайського кордону – хотів утекти до Китаю з Сибіру. Розповів і про те, що похід на Росію скінчився невдачею, і про перше зречення Наполеона. Ця звістка вкинула мене в розпач! Обидва ми були мовби уламки після корабельної аварії, і нас пронесло по всій земній кулі, – так, як океанська хвиля перекочує у шторм камінці від берега до берега. Ми з ним – якщо разом порахувати його мандри та мої – відвідали Єгипет, Сірію, Іспанію, Росію, Голландію, Німеччину, Італію, Далмацію, Англію, Китай, Середню Азію, Сибір; тільки в Індії та в Америці не були! Зрештою Бутен, міцніший за мене, сказав, що негайно вирушить до Парижа і повідомить мою дружину про те, в якій я опинився скруті. Я написав пані Шабер довгого листа. Це був уже четвертий лист, пане! Може, я не зробив би цього, якби в мене були родичі; та відкрию вам правду: я – вихованець сирітського притулку; я – солдат, чиїм єдиним набутком була відвага, родиною – весь світ, вітчизною – Франція, а заступником – милосердний Господь. Ні, не те я кажу! В мене був батько – наш імператор! О, якби він зараз був тут! Якби побачив свого Шабера, – так він мене називав, – то знетямився б із гніву. Та ба! Закотилося наше сонце, і всім нам тепер холодно.

– Зрештою, мовчанку моєї дружини можна було пояснити політичними подіями. Бутен вирушив у путь. Йому, далебі, поталанило! Він водив двох білих ведмедів, чудово видресируваних, і цим заробляв собі на хліб. Я не міг його супроводити: недуги не дозволяли мені робити довгі переходи. Йшов із ним та з його ведмедями скільки мав снаги, та, кінець кінцем, довелося попрощатись, – і я заплакав, пане! В Карлсруе у мене загострилась невралгія голови, і я півтора місяця пролежав на соломі в якомусь заїзді! Пане, я міг би розповідати й розповідати про поневіряння, на які прирекла мене лиха доля. Проте душевні муки, поряд з якими блякнуть страждання фізичні, не збуджують такого жалю – адже їх не видно простим оком. Пригадую, як плакав я у Страсбурзі, стоячи перед будинком, куди запрошував колись гостей на бенкети і де тепер не міг випросити навіть шматка хліба.

– Ми з Бутеном обміркували мій шлях і маршрут, яким я щодня ітиму; і я не минав жодної поштової контори – питався, чи нема мені листа або грошей. Не було нічого – до самісінького Парижа. Мене понімав чимраз більший розпач. "Мабуть, Бутен помер", – казав я собі. І справді – бідолаха загинув під Ватерлоо. Багато пізніше я випадково про це довідався. Та й переговори його з моєю дружиною, певно, скінчилися нічим.

– Нарешті я вступив у Париж – водночас із козаками. До моєї муки додалася ще й ця: росіяни у Франції! І я забув, що босий, що не маю мідяка в кишені. Так, пане, я був у рам'ї. Перед тим ночував у Клейському лісі. Певне, я застудився – адже вночі було вогко, – і, коли плентав передмістям Сен-Мартен, мені стало зле. Пригадую, я впав майже біля дверей якогось торговця залізними виробами. Прийшов до тями у міському шпиталі. Пролежав там місяць – це було майже щастя. Я не мав у кишені бодай ліара, зате був при здоров'ї і на паризькій бруківці, про що мріяв так довго! Радий і веселий, полетів я, мов на крилах, до вулиці Монблан – адже там у моєму особняку жила моя дружина! Вулиця Монблан тепер називалася Шоссе д'Антен. Я не знайшов свого особняка, його було продано, а потім розвалено. Спритні ділки понабудовували в моїх садах будинків. Я ще не знав, що моя дружина вийшла заміж за графа Ферро, і не міг роздобути ніяких відомостей про неї. Тоді я пішов до старого адвоката, який колись вів мої справи. Та він, сердега, помер, передавши клієнтуру молодому колезі. І я дізнався від нього, що весь мій статок віддано спадкоємцям, моє майно розпродано, а моя дружина вийшла заміж і в неї уже двоє дітей; це вразило мене, наче громом. Почувши, що я – полковник Шабер, адвокат зайшовся таким сміхом, що я, не мовивши більш і слова, подався геть. Я не забув про штутгартську божевільню і, згадавши про Шарантон, вирішив діяти якнайобачніше. Дізнавшись, де тепер живе моя дружина, я пішов до неї, пане; серце моє повнилося надією. І що б ви думали? – вигукнув полковник, стримавши гнівний порух. – Коли я відрекомендувався, назвавши вигадане ім'я, мене не прийняли, а коли, прийшовши вдруге, назвав справжнє, мені показали на двері. Щоб побачити графиню, я цілі ночі просиджував скоцюрблений під воротьми її

дому, чекаючи, поки вона вдосвіта повертатиметься з балу чи з театру. Я впивався очима у віконце карети, яка стрілою мчала повз мене, і лиш одну-єдину мить я бачив мою дружину – і водночас уже не мою! О, відтоді я живу тільки думкою про помсту! – глухим голосом вигукнув полковник. – Вона знає, що я живий. Відколи я повернувся, вона отримала від мене два листи, написані моєю рукою. Вона не любить мене більше! А я – я й сам не знаю, чи люблю її, чи ненавиджу! Мене то вабить до неї, то вона мені бридка. Адже вона завдячує мені багатство, щастя – і маєш! – нічим, нічим не схотіла допомогти. Часом я впадаю просто-таки в безнадію, у глибоку зневіру!

Сказавши це, старий воїн сів на стілець і знову завмер нерухомо. Дервіль мовчав, пильно дивлячись на прохача.

– Так, справа серйозна, – сказав він нарешті, мовби сам до себе. – Навіть якби було доведено, що папери в Гейльсберзі справді ваші, це не доказ, що ви полковник Шабер. Ваш процес проходитиме аж у трьох інстанціях, тож треба все обміркувати якнайгрунтовніше. Адже справа не має прецедентів, вона – виняткова.

– Якщо мені судилося загинути в боротьбі, пане, – холодно відповів полковник, гордо піднісши голову, – я помру з гідністю, але не сам-один.

Де й подівся немічний старий! Перед Дервілем був зовсім інший чоловік – очі його палали вогнем завзяття й жадобою помсти.

– Може, доведеться піти на взаємні поступки, – сказав стряпчий.

– На поступки? – гнівно перепитав полковник Шабер. – То я – мертвий, чи я – живий?

– Сподіваюся, добродію, – провадив стряпчий, – ви зважите на всі мої поради. Ваша справа стане моєю справою. Незабаром ви переконаєтесь у тому, що вона зацікавила мене, – бо ж подібної, мабуть, не знайдеться

в історії судочинства. А зараз я вам дам листа до мого нотаря, і він виплачуватиме вам під розписку по п’ятдесят франків кожні десять днів. Але негоже вам ходити по гроші сюди. Якщо ви справді полковник Шабер, не подобає, щоб вам подавали милостиню. Я оформлю ці гроші як позичку. У вас є статок, який вам мають повернути, ви багаті.

На очі старому полковникові набігли сльози – так зворушила його ця делікатність.

Дервіль рвучко підвівся із стільця, може, щоб приховати хвилювання, яке не личить юристові; він пішов у свій кабінет, повернувся з незапечатаним конвертом і віддав його графові Шаберу. Коли сердега брав конверта, його пальці намацали крізь папір дві монети.

– А тепер, будь ласка, перелічіть усі документи, назвіть місто, королівство, – мовив Дервіль.

Полковник продиктував відомості, перевірив, чи правильно написані назви місцевостей, потім узяв в одну руку капелюх і, глянувши на Дервіля, подав йому другу руку – мозолясту долоню – і сказав просто:

– Присягаюся, пане, після імператора ви для мене – найкращий із людей. Ви – молодчага!

Повірений міцно потис полковникові руку, провів його до дверей і присвітив свічкою.

– Букаре, – звернувся Дервіль до старшого писаря, – я щойно почув історію, яка, може, обійдеться мені в двадцять п’ять луїдорів. Та коли гроші й пропадуть – дарма, я не жалкуватиму: адже я бачив найспритнішого на світі лицедія.

Опинившись на вулиці, під ліхтарем, полковник вийняв із конверта два золотих двадцятифранковики, що їх дав Дервіль, і якусь хвилину пильно їх роздивлявся. Це вперше за дев’ять років він побачив золото.

"То тепер я зможу курити сигари", – подумав він.

Десь через три місяці по цій нічній розмові полковника Шабера з Дервілем нотар, який за дорученням повіреного виплачував грошову допомогу його незвичайному клієнтові, зайшов до контори порадитися щодо однієї важливої справи і повідомив, що він уже видав старому вояці шістсот франків.

– Ти, либонь, опікаєш цю стару гвардію знічев’я? – сміючись, докинув нотар, молодик на прізвище Кротта; він купив свою контору, де раніш служив за діловода, недавно, після того, як власник розорився і втік, що наробило неабиякого галасу.

– Дякую, друже, що ти нагадав мені про цю справу, – відповів Дервіль. – Моя добродійність скінчиться на двадцяти п’яти луїдорах; боюся, що мене пошито в дурні через мій патріотизм.

По цих словах Дервіль глянув на свій стіл, де лежали папери, принесені старшим писарем. На очі йому потрапив конверт, весь заліплений прямокутними, квадратними, трикутними, червоними й синіми штемпелями, поставленими в австрійських, прусських, баварських та французьких поштових конторах.

– Ага, – мовив він, сміючись, – ось і розв’язка комедії; зараз дізнаємось, обдурено мене чи ні.

Він узяв конверта, розпечатав його, та не міг прочитати ні слова: лист був написаний по-німецькому.

– Букаре, візьміть цього листа, віднесіть перекладачеві й негайно повертайтеся, – сказав Дервіль, прочинивши двері кабінету і подавши конверта старшому писарю.

– Берлінський нотар, до якого звернувся Дервіль, сповіщав, що папери, які його просили надіслати, надійдуть через кілька днів після одержання цього повідомлення. Всі документи, писав він, у повному порядку і юридично засвідчені. Крім того, він повідомляв, що майже всі свідки фактів, занотованих у протоколі, живуть у Прейсіш-Ейлау, а жінка, якій пан граф Шабер завдячує своє життя, – в одному з передмість Гейльсберга.

– Оце вже серйозні речі! – вигукнув Дервіль, коли Букар стисло розповів йому, про що йдеться в листі. – Послухай, друже, – звернувся він до нотаря, – мені будуть потрібні деякі відомості, що їх можна здобути в твоїй конторі. Якщо не помиляюся, вони в цього негідника Рогена…

– Ми називаємо його нещасливцем, безталанним Рогеном, – сміючись, урвав Дервіля метр Александр Кротта.

– Чи не цей "безталанний", який видер вісімсот тисяч франків у своїх клієнтів і довів до злиднів чимало родин, займався справою про ліквідацію маєтності Шабера? Здається, я читав це в документах Ферро.

– Авжеж, – відповів Кротта, – тоді я був іще писарчуком; мені довелося переписувати цю справу, тож я вивчив її до слова. Роза Шабер, дружина і вдова Іакінфа Шабера, графа Імперії, кавалера великого офіцерського хреста Почесного легіону, одружилася з ним без контракту – отже, обоє вступили у володіння майном на рівних правах. Наскільки пригадую, капітал дорівнював шестистам тисячам франків. Ще до одруження граф Шабер написав духівницю на користь паризьких притулків, за якою вони мали одержати чверть капіталу, наявного на день його смерті; друга чверть мала відійти скарбниці. Відразу ж було

зроблено опис і відбувся розпродаж та розділ, бо юристи ревно взялися до діла й не марнували часу. В ту пору, коли було здійснено ліквідацію, нелюд, який тоді правив Францією, спеціальним указом повернув удові частку, яка мала відійти скарбниці.

– Тож особиста маєтність графа Шабера становила б не більше трьохсот тисяч франків?

– Саме так, друзяко! – відповів Кротта. – Ви, стряпчі, часом добре метикуєте, хоч вам і закидають двоєдушність, бо ви ладні захищати і невинного, й винного.

– Граф Шабер мешкав, – він зазначив свою адресу на першій розписці, що її дав нотареві, – в передмісті Сен-Марсо, на вулиці Малій Банкірській, у колишнього квартирмейстера імператорської гвардії Верньйо, який став тепер молочарем. Дістався туди, Дервіль мусив іти шукати свого клієнта пішки: кучер не схотів їхати по небрукованій вулиці, до того ж колії були надто глибокі для коліс кабріолета. Пильно розглянувшись навкруги, повірений нарешті побачив у кінці вулиці, там, де вона виходила на бульвар, два жалюгідні камінні стовпи, побиті й пощерблені возами, які тут проїздили, хоча біля воріт стояли дві дерев’яні тумби. Ці стовпи підтримували бантину з гостроверхим черепичним піддашком, на якому було написано червоною фарбою: "Верньйо, молочар". Праворуч від цього напису були намальовані білою фарбою яйця, ліворуч – корова. Ворота стояли навстіж, певно, їх не зачиняли цілий день. У глибині чималого подвір’я, навпроти воріт, виднівся будинок, коли це слово пасує до халабуд паризьких передмість, які не можна порівняти ні з чим, навіть із найубогішими сільськими халупами; вони так само жалюгідні, але куди менш поетичні. Адже халупам, що стоять серед полів, надають чару чисте повітря, зелень, луки, пагорки, в’юнка стежка, виноградник, живопліт, лопата чи граблі, – а в столиці злиденність велична тільки тим, що страхітлива.

– Хоч цей будинок і звели недавно, він, здавалося, ось-ось упаде. Жоден матеріал не був використаний за прямим призначенням, усе було

підібране біля зруйнованих будівель – у Парижі їх розвалюють щодня. На віконниці, збитій із старих дощок, Дервіль прочитав напис: "Крамниця мод". Вікна – усі різні – були пробиті в найнесподіваніших місцях. Долішній поверх, – мабуть, єдина частина будинку, де можна було жити, – одним боком підіймався досить високо, а другим, через нерівність грунту, стояв так низько, що вікна були майже врівень із землею. Між воротьми й будинком розлилася величезна смердюча калюжа, куди стікала дощова вода й вихлюпували помиї. Під стіною, що здавалася міцнішою за інші й правила за опору для вбогої халабуди, стояли рядочком клітки з кролями, де звірятка виводили своє численне потомство. Праворуч від воріт – корівня із сінником, поряд – льох, де зберігалися молоко, вершки, сметана, масло, яйця тощо. Ліворуч – пташник, стайня і хлів для свиней; всі ці будівлі були збиті, як і будинок, із старих білих дощок і обшальовані тонким шаром очерету. На подвір’ї, куди вступив Дервіль, як майже скрізь, де готують страви грандіозної трапези для зажерливого Парижа, був неймовірний безлад, що буває завжди, коли щось роблять похапцем. Біля льоху лежали здоровенні бляшані бідони із вдавленими боками, в яких возять молоко, горщики з-під вершків та ганчір’яні затички. На шворках, протягнених між двома жердинами, сохло на сонці якесь ганчір’я – ним, мабуть, витирали посуд. Плохенька конячка – з тих, яких держать тільки молочарі, – запряжена у возик, терпляче ждала під зачиненими дверима стайні. Коза об’їдала миршаві, припалі пилюкою виноградні лози, що вилися вздовж жовтої порепаної стіни. Кицька вилизувала один із горщиків. Кури, яких сполохав Дервіль, кудкудакаючи, кинулися врозтіч; загавкав собака, прив’язаний біля воріт.

"І тут живе людина, завдяки якій виграно битву під Ейлау!" – подумав Дервіль, озираючи жалюгідне видовисько, яке відкрилося його очам.

Дім було покинуто на трьох хлоп’яків. Один, вибравшись на підводу, навантажену щойно скошеною травою, жбурляв камінці в димар сусіднього будинку – либонь, сподівався, що вони падають просто в горщик, який стояв у печі. Другий тяг на візок, що впирався передком у

землю, свиню, а третій, зависнувши ззаду, очікував, коли свиня ступить на візок, аби підкинути її, мов на гойдалці. Дервіль спитав, чи тут мешкає пан Шабер, проте жоден із хлоп’яків не відповів, і вся трійця витріщилася на нього з лукавою тупістю – якщо можна поставити поруч ці два слова.

– Дервіль повторив своє запитання, однак відповіді знову не дістав. Тоді, виведений з терпіння зухвалими мармизами трьох шалапутів, він жартівливо вилаявся, – деякі молодики вважають, що так можна звертатися до дітей, – і на тихому подвір’ї розлігся грубий сміх хлоп’яків. Повірений розсердився вже не на жарт. Аж тут із низької темної комірчини, розташованої біля льоху, вийшов полковник Шабер і став на порозі – такий незворушний, якими бувають тільки вояки. В роті у нього стриміла чудово обкурена (так кажуть курці) люлька – дешева глиняна люлька, що її називають носогрійкою. Шабер підняв дашок заяложеного, аж чорного, кашкета, побачив Дервіля і квапливо попрямував до свого благодійника просто по гнойовищу, приязно гукнувши малим пустунам: "Рота, мовчати!" Хлоп’яки шанобливо замовкли, а це свідчило про незаперечний послух старому солдатові.

– Чому ви мені не написали? – спитав полковник. – Ідіть попід корівнею! Там забруковано! – вигукнув він, помітивши нерішучість Дервіля – той не хотів ступати у гній.

Перестрибуючи з каменя на камінь, Дервіль нарешті дістався до дверей, з яких вийшов полковник. Шаберові, очевидно, було неприємно приймати його в себе. Справді, повірений помітив, що в комірчині був тільки один стілець. За постіль полковникові правили кілька оберемків соломи, застелені двома-трьома килимками – такими килимками молочарки звичайно застеляють лави своїх возиків. Долівка була земляна, втоптана. Вкриті пліснявою, позеленілі й порепані стіни були такі вогкі, що на одній, під якою спав полковник, повісили очеретяну мату. На цвяху висіла знаменита шинеля. В кутку лежали дві пари зношених чобіт. Білизни – ані сліду. На сточеному шашелем столі – розгорнуті "Бюлетені Великої армії" – певно, полковник їх читав. Така

вбогість навколо – проте обличчя в нього було спокійне і ясне. Після візиту до Дервіля його риси, здавалося, змінились. Тепер Дервіль бачив на цьому обличчі щасливу замріяність, осяйний, променистий відсвіт надії.

– Вам не заважатиме дим від люльки? – спитав Шабер, присуваючи Дервілеві стільця з продавленим плетеним сидінням.

– Полковнику, у вас тут дуже кепське житло.

"Цей чолов’яга, керуючись трьома горезвісними вояцькими чеснотами, либонь, проциндрив мої гроші на карти, вино й жінок", – подумав Дервіль.

– Що правда, то не гріх, пане, пишнотою тут і не пахне. Зате бівак цей зігрітий приязню, зате (полковник пильно поглянув на юриста) я нікого не скривдив, не принизив, зате я сплю спокійно.

Дервіль, вирішивши, що нечемно допитуватися у свого клієнта-графа, куди він дів авансовані йому гроші, сказав тільки:

– А чому ви не хочете перебратися до Парижа – життя там було б не набагато дорожче, а влаштувалися б ви куди вигідніше.

– Але ж, – заперечив полковник, – добросерді люди, які дали мені притулок, цілий рік годували мене, не вимагаючи за це грошей. То як можу я покинути їх тепер, коли у мене забряжчало в кишенях? До того ж батько цих трьох хлопчаків – старий єгиптянин…

– Як це – "єгиптянин"?

– Так ми називаємо вояків, що повернулися з єгипетського походу, в якому брав участь і я. Тож ми, всі ті, хто повернувся з Єгипту, можна сказати, брати; а Верньйо ще й служив у мене в полку, в пустелі ми

ділилися останнім ковтком води. І, зрештою, я ще не встиг навчити його пуцьвірінків читати й писати...

– І все ж таки за ваші гроші він міг би влаштувати вас зручніше.

– Що ж! Його діти теж сплять на соломі! – відповів полковник. – Та й у нього з дружиною постіль не краща, вони дуже бідні, і їм бракує навіть коштів утримувати своє господарство. Проте якби я повернув свій статок!.. Та що там казати!

– Полковнику, завтра або післязавтра прибудуть з Гейльсберга ваші папери. Рятівниця ваша ще жива.

– Клятущі гроші! І, як на лихо, їх у мене нема! – вигукнув полковник, пожбуривши на долівку свою люльку.

"Обкурена" люлька – це дорогоцінна люлька для курця; але мимовільний порух полковника був такий щирий, такий шляхетний, що всі курці, та й саме управління тютюнової монополії пробачили б йому це блюзнірство. Може, самі ангели підібрали б друзки.

– Ваша справа, полковнику, неймовірно складна, – мовив Дервіль, коли вони вийшли з комірчини погуляти на сонечку біля будинку.

– А мені вона здається вкрай простою, – відповів полковник. – Мене мали за мертвого, а я – ось, живий! Поверніть мені дружину, поверніть маєтність, дайте чин генерала, на який я маю право – адже я був полковником імператорської гвардії ще до битви під Ейлау.

– В судовому світі справи вирішуються не так, – заперечив Дервіль. – Послухайте, що я вам скажу. Ви – граф Шабер, я згоден; але йдеться про те, щоб, згідно із законами юриспруденції, довести це людям, які зацікавлені в тому, щоб довести факт вашої смерті. Отже, ваші папери будуть оспорюватися. Звідси наслідки – десять-дванадцять додаткових

обстежень. Усі ці суперечки дійдуть до вищої інстанції і, своєю чергою, викличуть ланцюжок процесів, які дорого коштуватимуть і триватимуть довго, хоч би як енергійно я діяв. Ваші супротивники вимагатимуть розслідування, ми не зможемо нехтувати їхні вимоги, тож, мабуть, ще доведеться послати слідчу комісію до Пруссії. Але хай навіть усе скінчиться якнайкраще: припустімо, закон визнає вас полковником Шабером. А як тоді розв’язати питання про те, що графиня має двох чоловіків? Ваша справа виходить поза межі закону, і судді можуть розв’язати її, керуючись тільки законом совісті, як це роблять присяжні, коли йдеться про вирішення делікатних питань, спричинених соціальною химерністю деяких кримінальних процесів. Виходячи з того, що від вашого шлюбу дітей не було, а граф Ферро має від вашої дружини їх аж двоє, судді можуть оголосити недійсним той шлюб, узи якого менш міцні порівняно з другим шлюбом, – і визнати цей останній законним, оскільки буде доведено відсутність зловмисного наміру в тих, хто вступив у цей шлюб. Тож уявіть собі, як ви будете виглядати з морального боку, коли – у вашому віці, у вашому становищі – зажадаєте силоміць повернути дружину, яка вас більше не кохає! Проти вас будуть і ваша дружина, і її другий чоловік; як особи, що посідають високе становище у суспільстві, вони можуть вплинути на суд. Отже, є усі підстави для тривалого процесу. Ви встигнете постаріти в найчорніших злигоднях.

– А мій статок?

– Ви гадаєте, що цей статок дуже великий?

– Хіба ж не мав я тридцять тисяч ліврів річного прибутку?

– Любий полковнику, в тисяча сімсот дев’яносто дев’ятому році, перед тим, як одружитися, ви написали духівницю, за якою четверта частина ваших грошей мала дістатися паризьким притулкам.

– Правильно.

– Але ж вас визнали загиблим! Тоді, щоб виділити цю четверту частину для притулків, довелося зробити опис і ліквідацію вашого майна. Ваша дружина не посоромилась обдурити вбогих. В описі вона не визнала за потрібне зазначити наявні гроші та коштовності, і там зазначено лише невелику кількість срібла, а меблі оцінено втричі дешевше, ніж вони коштували насправді, – в такий спосіб графиня збільшила свою частку і зменшила суми податку, скориставшися з того, що оцінювачі звичайно встановлюють вартість майна на власний розсуд. Весь ваш статок у цьому описі було оцінено в шістсот тисяч франків. Ваша вдова мала законне право на половину. Вона все призначила на продаж, а потім усе й купила, з усього зуміла здобути зиск, а на притулки пішло сімдесят п’ять тисяч франків – тільки й того. Далі: державній скарбниці ви теж заповіли гроші, а вашої дружини в тій духівниці не згадали, тому імператор спеціальним указом повернув вашій удові частину грошей, які теж мали відійти в державне користування. То на що ви маєте право? Тільки на триста тисяч франків – і це не враховуючи судових видатків.

– І ви називаєте це правосуддям? – приголомшено спитав полковник.

– Але ж…

– Воно пречудове.

– Таке, як є, любий мій полковнику. Тепер ви самі бачите: те, що здавалося вам зовсім простим, аж ніяк не просте. Можливо, пані Ферро навіть захоче лишити собі частку, яку їй подарував імператор.

– Однак вона не вдова, отже, указ недійсний…

– Хай так. Проте все можна оспорити. Послухайте, що я вам скажу. Гадаю, за таких обставин і для вас, і для графині найкраща рада – піти на замирення. В такому разі ви одержите більше, ніж маєте на те право.

– Це означає – продати свою дружину!

– З двадцятьма чотирма тисячами річного прибутку ви зможете вибрати собі жінку, яка підійде вам більше, ніж ваша дружина, і з якою ви будете більш щасливі. Я маю намір поїхати сьогодні до графині Ферро – промацати грунт; та мені не хотілося б цього робити не поставивши вас до відома.

– Поїдьмо разом.

– У такому вигляді? – вигукнув повірений, – Ні, полковнику, ні, ні, ні! Ви зіпсуєте всю справу!

– А можна мій процес виграти?

– Безперечно, – відповів Дервіль. – Проте, мій любий полковнику Шабер, ви не берете до уваги однієї речі. Я небагатий і ще не розплатився за свою контору. А якщо суд і дозволить вам одержати певну суму, вирахувавши її з вашого майбутнього капіталу, то тільки після того, як визнає вас графом Шабером, кавалером великого офіцерського хреста Почесного легіону.

– Справді-бо – я нагороджений великим офіцерським хрестом, а я й забув про це, – простодушно сказав полковник.

– Ну, а до того часу, – провадив Дервіль, – нам доведеться позиватися, платити адвокатам, одержувати й сплачувати ухвали суду, підмазувати судових приставів. Та й жити, либонь, на щось треба. Тільки попередні витрати складають не менш дванадцяти – п’ятнадцяти тисяч франків. Я придавлений тягарем величезних процентів, що їх виплачую тому, хто позичив мені гроші на контору. А ви? Де візьмете грошей ви?

Великі сльози набігли на згаслі очі бідолашного полковника і покотилися по зморшкуватих щоках. Уявивши весь цей клопіт, він відчув

себе цілком безпорадним. Суспільство і правосуддя давили йому на груди, мов кошмар.

– Я впаду навколішки перед Вандомською колоною, – сказав він, – і крикну: "Я полковник Шабер! Той самий, що брав участь у битві під Ейлау!" Бронза – і та мене визнає.

– І вас, поза всяким сумнівом, запроторять до Шарантона.

На цю страхітливу згадку полковникове натхнення враз погасло.

– А якщо спробувати звернутися до військового міністра? Може, там мені пощастить?

– У канцеляріях? – заперечив Дервіль. – Звертайтеся, але без документа, складеного за належною формою, який засвідчував би недійсність акту про вашу смерть, туди нема чого й потикатися. Наші чиновники ладні знищити геть усіх прихильників імператора.

Якусь мить полковник стояв нерухомо, втупившись у простір невидющими очима, охоплений безмежним розпачем. Військове правосуддя просте, скоре, непохитне, його ухвали швидкі й суворі, але майже завжди справедливі; тільки це правосуддя Шабер і знав. Уявивши собі лабіринт усіляких халеп, до якого він мав потрапити, уявивши, скільки грошей коштуватиме ця мандрівка, бідолашний полковник відчув, що тій його силі, яка властива тільки людині й зветься волею, завдано нищівного удару. Він зрозумів, що неспроможний без кінця позиватися, що йому в тисячу разів легше залишитися бідним, убогим, вступити звичайним солдатом до якогось кавалерійського полку, якщо, звичайно, його туди візьмуть.

Фізичні та моральні муки вже підточували його тіло у найвразливіших органах. Він слабував на одну з хвороб, що їй у медицині ще нема назви: це хвороба не якогось певного органу – вона

гніздиться в нервовій системі; її можна було б назвати спліном нещастя. Цю невидиму, проте серйозну хворобу, хоч би якою вона була тяжкою, можна вилікувати, коли людині живеться щасливо. Однак досить якоїсь непередбаченої перепони, якоїсь несподіванки – і ослаблі пружини ламаються, і, як наслідок, людина стає нерішучою, припускається незбагненних, непослідовних учинків, що їх фізіологи спостерігають у істот, пригнічених горем; навіть найміцніший організм відразу ламається.

Дервіль, помітивши, як глибоко засмутився його клієнт, сказав:

– Не занепадайте духом; справу, безперечно, буде вирішено на вашу користь. Але чи захочете ви беззастережно покластись на мене, пристати на все, що я вважатиму для вас найкращим?

– Робіть як знаєте, – відповів Шабер.

– Гаразд; та чи згодні ви віддати вашу долю в мої руки, як людина, що йде на смерть?

– А що, коли я так і залишуся без становища в суспільстві, без імені? Чи витримаю я це?

– Не думаю, що так буде, – заперечив повірений. – Ми дійдемо згоди і знищимо акти про вашу смерть та про ваш шлюб, аби ви могли відновити свої права. За допомогою зв’язків графа Ферро ви доб’єтеся, щоб вас зарахували в списки із генеральським чином, і – я цього певен – вам призначать пенсію.

– Ну, то дійте! – вигукнув Шабер. – Я покладаюсь на вас у всьому.

– Я надішлю вам на підпис доручення, – сказав Дервіль. – До зустрічі, і не сумуйте! Якщо вам будуть потрібні гроші, розраховуйте на мене.

Шабер міцно потиснув Дервілеві руку й прихилився до стіни: він так знесилів, що міг тільки провести його очима. Як усі люди, що не мають досвіду в судових справах, він боявся цієї несподіваної боротьби.

Поки вони розмовляли, з-за стовпа кілька разів визирав якийсь чоловік: певно, він очікував, коли Дервіль вийде на вулицю, а тоді гукнув його. Це був літній чолов’яга в синій куртці, білому збірчастому балахоні, які звичайно носять броварі, і в хутряному кашкеті на голові. Обличчя він мав темне, худе, зморшкувате, але на щоках жеврів рум’янець – так буває в тих, хто постійно працює на свіжому повітрі.

– Даруйте, пане, – мовив він до Дервіля, торкнувшись його ліктя, – що я зважився заговорити до вас, але бачу, що ви – друг нашого генерала.

– Ну то й що? – сказав Дервіль. – Чому це ви ним цікавитесь? І хто ви такий? – спитав він підозріливо.

– Я – Луї Верньйо, – відповів той. – Я хочу вам сказати дещо.

– То це ви запхали графа Шабера в таку нору?

– Перепрошую, пане, але це найкраща наша кімната. Та якби в мене була одна-однісінька комірчина, я і її віддав би графові, а сам спав би у стайні. Такому страдникові, навчителеві моїх шибеників, генералові, єгиптянинові, першому лейтенантові, під чиїм командуванням я служив… Подумати тільки! Я віддав йому найкращу кімнату. Я ділився з ним усім, що мав; на жаль, це не бо-зна там що – хліб, молоко, яйця… Та куди дінешся? На війні – як на війні! Зате від щирого серця! А проте він мене образив.

– Образив?

– Так, пане, ще й дуже. Річ у тім, що від мого молочарства я не маю вигоди – самі лише збитки, і він це зрозумів. Видно, це завдало йому щирого жалю, тож почав він доглядати мені конячину! Я йому: "Генерале, як таке можна?" А він у відповідь: "Ба, скільки того діла; годі вже мені ледарювати; до того ж я давно усього навчився, вмію і це". А я, щоб ви знали, видав під молочарню вексель такому собі Градо… Ви чували про нього, пане?

– Чоловіче, мені немає коли вас слухати. Скажіть, чим саме образив вас полковник?

– Образив, пане, образив, і це така ж правда, як і те, що мене звати Луї Верньйо; а жінка моя навіть плакала. Він довідався від сусідів, що ми досі не внесли жодного су, аби сплатити борг. Старий буркотун, пари з уст не пустивши, зібрав усі гроші, що ви йому давали, розпитав, кому я дав вексель, і погасив його. Ото шельма! Ми ж із жінкою знаємо, що в нього, у сердеги, і тютюну немає, нічим натоптати люльку! Правда, тепер він щоранку курить сигару!.. Та я радше самого себе заставлю… І все ж таки ми ображені! Він казав нам, що ви – чоловік добрий, тож, прошу, зробіть ласку: позичте під нашу молочарню сотню екю – і ми справимо йому одяг, обставимо кімнату. Він хотів із нами розплатитися – так? І маєш – усе вийшло навпаки: тепер ми в боргу у старого… та ще й ображені! Він не повинен був так нас принижувати. Він скривдив своїх друзів. Хіба ж так годиться? Присягаюся словом честі – це така сама правда, як те, що мене звати Луї Верньйо! – і я радше самого себе заставлю, ніж не поверну вам ці гроші…

Дервіль зиркнув на молочаря, потім обернувся, ще раз оглянув подвір’я, будинок, гнойовище, хлів, кролів, дітлахів.

"Далебі, одна з прикмет високої чесноти – це нехіть до власництва", – подумав він.

– Ну що ж, ти матимеш цю сотню екю, а може, й більше. Але дам їх тобі не я, а сам полковник, коли розбагатіє так, що зможе тебе підтримати, я не хочу позбавляти його цієї втіхи.

– А він скоро розбагатіє?

– Скоро.

– Боже праведний, як радітиме моя жінка!

Видублене обличчя молочаря сяяло, коли він це говорив.

"Ну, а зараз, – сказав собі Дервіль, сідаючи в кабріолет, – поїдемо до нашої супротивниці. Не станемо показувати їй своїх карт, спробуємо довідатись, які є у неї, і зразу виграємо партію. Може, спробувати налякати її? Адже вона – жінка. А чого найдужче бояться жінки? Власне, жінки бояться тільки одного..."

Він почав обмірковувати становище графині й весь поринув у роздуми – так ото великі політики заздалегідь планують свої дії й намагаються розгадати міністерські таємниці ворога. Хіба юристи не схожі на державних мужів, від яких різняться тільки тим, що вирішують справи приватних осіб?

Щоб гідно оцінити хист молодого юриста, слід кинути оком і на становище графа Ферро та його дружини.

Граф Ферро був сином колишнього радника паризького окружного суду, який емігрував під час терору, врятувавши в такий спосіб життя, але втративши маєтність. Ферро-молодший повернувся за Консульства, зберігши непохитну вірність Людовіку XVIII, близько до якого його батько стояв ще до революції. Отже, він належав до тієї шляхетної частини Сен-Жерменського передмістя, що її не зваблювали ніякі спокуси Наполеона. Графа, якого тоді ще всі називали просто "пан

Ферро", усі вважали вельми здібним молодиком, тож імператор почав із ним загравати, бо перемоги над аристократією нерідко тішили його не менш, аніж виграні битви. Графові обіцяли повернути титул і непроданий маєток, давши на здогад, що в майбутньому його чекає пост міністра або посада сенатора. Однак імператор зазнав поразки. Під ту пору, коли полковника Шабера було визнано загиблим, панові Ферро минуло двадцять шість років; він не мав статку, але був гарний на вроду, його охоче приймали у світському товаристві, і ним пишалося все Сен-Жерменське передмістя. А графиня Шабер зуміла привласнити таку значну частку чоловікового багатства, що через півтора року вдівства мала близько сорока тисяч ліврів річної ренти. Її шлюб із графом Ферро вищий світ Сен-Жермену сприйняв як належне. Наполеон, щиро втішений шлюбом, що відповідав його уявленням про поєднання старої та нової аристократії, повернув пані Шабер частину полковникового спадку, яку той відписав скарбниці. Однак Наполеонові надії не справдилися. Для графині Ферро молодий граф був не тільки коханим обранцем – її вабила мрія про світське товариство, яке, дарма що було в занепаді, панувало над імператорським двором. Цей шлюб задовольняв не тільки любовну жагу графині, а й її гординю. Вона стала світською дамою. Коли Сен-Жерменське передмістя переконалося, що шлюб молодого графа – не відступництво, перед його дружиною відчинилися двері всіх салонів.

– Граф Ферро не квапився робити політичну кар’єру і за Реставрації. Він розумів труднощі становища, в якому опинився Людовік XVIII, він належав до втаємничених, які очікували, коли "безодня революції закриється", – бо ця фраза короля, хоч як глузували з неї ліберали, ховала в собі певний політичний зміст. Та все-таки указом, що цитується у велемовній супліці, з якої починається наша історія, графові було повернуто двоє угідь і землю, яка дуже подорожчала за секвестру. Граф Ферро на той час уже був членом Державної ради і очолював департамент, проте вважав, що це – тільки початок його політичної кар’єри Його опанували марнославні наміри, і він узяв собі за секретаря колишнього стряпчого на прізвище Дельбек знаменитого крутія, чудово обізнаного з усіма хитрощами сутяжництва, граф доручив йому вести

свої особисті справи Цей пройдисвіт ураз зметикував, що в його становищі краще бути чесним. Він сподівався, що з ласки патрона обійме вигідну посаду, тож ревно дбав про його інтереси. Дельбекова поведінка разюче відрізнялася від слави, що ходила про нього, тож про нього заговорили як про людину обмовлену, оббріхану. Графиня, хитра й проникліва, як майже усі жінки, невдовзі розгадала управителя, почала пильнувати кожен його крок і так уміло ним орудувати, що особистий її статок по недовгім часі значно збільшився. Пані Ферро вдалося переконати Дельбека в тому, що вона керує всіма діями чоловіка, і вона пообіцяла управителеві, що доможеться для нього посади голови суду вищої інстанції в одному з великих міст Франції, а за те він повинен служити їй вірно й невсипуще.

– Сподіваючись, що обійме посаду, якої уже не втратить, – а це відкривало шлях до вигідного шлюбу, до депутатського звання, а потім до високого становища в політичному світі, – Дельбек став справжнім рабом графині. Він використовував кожну сприятливу нагоду, – а їх у Парижі за перших трьох років Реставрації не бракувало, бо курси на біржі були нестійкі й ціни на нерухоме майно невпинно зростали. Він утричі збільшив статок своєї покровительки, тим паче що руки в нього були розв’язані: графиня нічим не гребувала, аби якнайшвидше збити якомога більший капітал. Всі господарські витрати вона сплачувала із службових прибутків чоловіка, не чіпаючи своїх грошей, і Дельбек віддано служив цій зажерливості, не обтяжуючи себе роздумами про її причини. Люди такого гатунку клопочуться розкриттям тільки тих таємниць, від яких матимуть користь. Зрештою, ця зажерливість видавалася йому цілком природною: на золоту лихоманку хворіли мало не всі парижанки; до того ж здійснити всі плани графа Ферро можна було тільки за допомогою величезного капіталу, й управитель іноді думав, що зажерливість графині пояснюється її відданістю чоловікові, в якого вона й досі була закохана. Що ж до графині, то вона ховала розгадку своєї таємниці на самому споді душі. Ця таємниця була для неї питанням життя і смерті; на ній грунтується зав’язка нашої повісті.

На початку 1818 року Реставрація, здавалося, стояла на міцному, непохитному підмурку; задуми уряду, як гадали добромисні люди, мали привести Францію до нового процвітання, а це призведе до того, що паризьке суспільство зміниться. Волею випадку другий шлюб графині Ферро приніс їй кохання, багатство, здійснення шанолюбних мрій. Ще молода й гарна, пані Ферро грала роль вельможної дами й жила в атмосфері двору. Багата сама, багата завдяки чоловікові, який мав славу найздібнішого діяча роялістської партії, був другом короля і міг у майбутньому стати міністром, графиня належала до аристократії і ділила з нею її успіхи. Та хоч які блискучі були графинині тріумфи, її душу роз'їдав мовби рак. Є почуття, що їх чоловік не може приховати від жінки, хоч би як старався. Після повернення короля граф Ферро почав жалкувати, що одружився. У вдови полковника Шабера не було ніяких зв'язків, і графові довелося самому, без будь-чиєї підтримки, робити кар'єру, на кожному кроці якої на нього чигали підступи й чатували вороги. Опріч того, придивившись до дружини холодним і розважливим оком, він побачив вади, пов'язані з її вихованням; через них графиня не могла бути надійною помічницею чоловікові в його справах. Після одного його дотепу про одруження Талейрана їй ніби спала полуда з очей і вона зрозуміла, що якби граф одружувався тепер, то ніколи б їй не бути графинею Ферро. А яка жінка простить чоловікові таке каяття? Хіба не з такого паростка виникають образи, злочини, зради? І як, мабуть, боляче вразив графиню чоловіків дотеп, надто коли згадаємо, що вона весь час боялася повернення свого першого чоловіка! Адже вона знала, що Шабер живий, що вона зреклася його. Та довгий час не маючи про нього звістки, графиня вирішила, що він, як і Бутен, наклав головою під Ватерлоо разом з імператорськими орлами. Отож вона вирішила прикувати до себе графа найміцнішим ланцюгом – золотом, стати такою багатою, щоб завдяки цьому другий її шлюб нікому не вдалося розірвати, навіть якби раптом з'явився граф Шабер. Та ось він з'явився, і графиня не розуміла, чому боротьба, якої вона так боялась, досі не починається. Може, якась хвороба визволила її від Шабера? А може, він збожеволів? На цей випадок їй придасться Шарантон. Вона не хотіла втаємничувати в цю справу ні Дельбека, ні поліцію, боячись, що опиниться від них у залежності або прискорить катастрофу.

В Парижі є чимало жінок, котрі, як і графиня Ферро, живуть із страхітливою таємницею в душі або ходять понад прірвою, але з часом болюче місце терпне, і вони навіть знаходять у собі сили веселитися й розважатись.

"В становищі графа Ферро є щось дивне, – подумав Дервіль, виринувши з глибокої задуми, коли його кабріолет зупинився на вулиці Варенн, перед особняком Ферро. – Чому його, багатого, обдарованого королівською ласкою, досі не проголошено пером Франції? Може, й справді король із політичних міркувань, як каже пані де Гранльє, вважає титул пера надто високим і не розкидається ним? До того ж син радника окружного суду – це не Крійон і не Роган. Якщо графові Ферро і вдасться увійти до верхньої палати, то тільки з чорного ходу. Та якщо шлюб його буде розірвано, він, на щиру втіху короля, зміг би здобути звання пера в спадок від якогось із тих сенаторів, які не мають сина, а тільки дочку. Ну що ж, то спробуймо для початку спіймати нашу графиню на цей гачок – полякаємо її", – думав повірений, підіймаючись сходами.

Дервіль, сам того не знаючи, розгадав потаємну недугу, намацав рану, яка мучила графиню Ферро.

Вона прийняла його в зимовій їдальні, де снідала, водночас граючись із своєю мавпочкою, яка була прикута ланцюжком до дерев’яного бар’єра із залізними поперечками. Графиня була в прегарному пеньюарі, з-під чепчика недбало вибивалися кучері, від чого обличчя її здавалося пустотливим. Вона була свіжа й усміхнена. Стіл виблискував сріблом, позолотою, перламутром, у чудових порцелянових вазах стояли рідкісні квіти. Побачивши, в якій розкоші й шані живе дружина графа Шабера, забагатіла з того, що обідрала його, мов липку, тимчасом як бідак нидіє у вбогого молочаря, серед худоби, адвокат подумав: "Гарненька жінка ні за що в світі не визнає своїм чоловіком, ба навіть коханцем, старигана у зношеній шинелі, в перуці з клоччя та в дірявих чоботях". Усмішка, лукава й глузлива водночас, що з’явилась на Дервілевих устах, свідчила: в його голові зароїлися напівфілософські, напівіронічні думки,

властиві людині, яка, з огляду на свою професію, проникає в суть речей, що стоять за оманою, яка затуляє сімейне життя більшості парижан.

– Добрий день, пане Дервіль, – озвалася графиня, не уриваючи свого заняття: вона напувала кавою мавпочку.

– Пані, – сказав адвокат гостро, обурений тим, як недбало кинула вона: "Добрий день, пане Дервіль", – я прийшов поговорити з вами про дуже важливу справу.

– Мені щиро шкода, але графа немає вдома…

– А я цьому вельми радий, пані. Було б справді шкода, якби він почув нашу розмову. До того ж я знаю від Дельбека, що ви волієте клопотатися своїми справами самі, не турбуючи графа.

– То я накажу покликати Дельбека, – сказала графиня.

– Він у даному випадку непотрібен, хоч який він спритний, – відказав Дервіль. – Послухайте, пані, досить одного слова, щоб ви зрозуміли серйозність свого становища. Граф Шабер живий.

– Невже ви гадаєте, що я серйозно сприйму таку небилицю? – мовила графиня й засміялася.

Проте за мить вона знітилася під твердим поглядом Дервіля, що, здавалось, проник їй у самісіньку душу.

– Пані, – провадив Дервіль з дошкульною поважністю, – ви й гадки не маєте, яка небезпека вам загрожує. Не казатиму ні про те, що існують документи, справжність яких незаперечна, ні про докази, які підтверджують, що граф Шабер живий. До того ж ви знаєте, що я не з тих, хто береться за сумнівну справу. Якщо ви наважитесь

опротестувати нашу вимогу визнати акт про його смерть недійсним, ви програєте перший процес, а це допоможе нам виграти решту.

– Про що ви хочете зі мною говорити?

– Не про полковника і не про вас. І навіть не про те, які документи міг би скласти досвідчений адвокат, обізнаний з вельми цікавими подробицями цієї історії, а він чимало міг би знайти в листах, які ви одержали від свого першого чоловіка ще до пишного весілля з другим.

– Це неправда! – палко вигукнула графиня. – Я ніколи не одержувала листів від графа Шабера; а той, хто присвоїв собі ім’я полковника – інтриган, утеклий каторжник на взірець Коньяра. Навіть подумати страшно! То що ж, пане, виходить, полковник воскрес? Сам Бонапарт через свого ад’ютанта висловив мені співчуття з приводу його смерті на ратному полі, і мені й понині платять пенсію як його вдові. В мене було безліч підстав гнати геть усіх Шаберів, які сюди приходили, і я так само гнатиму всіх інших, які ще прийдуть.

– На щастя, пані, крім нас двох, тут нікого нема і ми можемо брехати, скільки нам заманеться, – холодно мовив Дервіль, котрий, подумки сміючись, умисне розпалював гнів графині, щоб вирвати в неї якесь зізнання, – звичайний прийом усіх юристів, що звикли не втрачати спокою, тоді як їхні супротивники чи клієнти або розгублюються, або лютують.

"Ну, двобій то й двобій!" – сказав сам собі Дервіль і вмить наставив пастку, щоб намацати вразливе місце графині.

– Пані, в нас є і докази того, що перший лист від вашого чоловіка ви одержали, – а в ньому були цінні документи…

– Неправда! Там не було ніяких документів!

– Отже, ви таки отримали того першого листа, – усміхнувся Дервіль. – От бачите, ви попалися в першу ж пастку, яку наставив юрист, – а гадаєте, що можете змагатися з правосуддям.

Графиня почервоніла, потім зблідла й затулила обличчя долонями. Та за мить до неї повернувся спокій, властивий таким жінкам, і вона сказала:

– Оскільки ви повірений того, хто називає себе Шабером, то зробіть ласку й…

– Пані, – урвав її Дервіль, – поки що я так само і ваш повірений, як і полковників. Невже ви гадаєте, що я хочу втратити таку поважну клієнтку, як ви? Але ж ви не хочете вислухати мене!

– Кажіть, пане, – мовила вона люб’язно.

– Ви привласнили собі весь статок графа Шабера, а його відштовхнули. Цей статок величезний, а граф через вас змушений старцювати. Пані, адвокати вміють бути красномовними, коли красномовні справи, за які вони беруться; я маю на увазі обставини, що можуть збурити проти вас громадську думку.

– Годі, пане, – сказала графиня, розгнівана тим, що Дервіль повертав її так і сяк, мов на рожні, – коли навіть припустити, що ваш Шабер справді живий, суд підтвердить мій другий шлюб – адже в мене двоє дітей… А я поверну панові Шаберу двадцять п’ять тисяч франків – ото й усього.

– Пані, ми не знаємо, як поставиться суд до моральної суті справи. Якщо, з одного боку, є мати з двома дітьми, то, з другого, є людина, роздавлена нещастями, людина, яка завчасно постаріла через вас, через те, що її зреклися. Де граф Шабер знайде собі дружину? До того ж чи мають судді право переступити закон? Для них ваш шлюб із

полковником – правомочний і має перевагу. А що вас буде виставлено в чорному світлі, то ви ризикуєте придбати ще одного – несподіваного – супротивника. Ось від якої небезпеки, пані, я хотів би вас остерегти.

– Ще одного супротивника? – спитала вона. – Якого ж це?

– Графа Ферро, пані.

– Граф Ферро дуже прихильний до мене і шанує мене як матір своїх дітей…

– Не кажіть таких дурниць юристам, які звикли читати в серцях, – урвав її Дервіль. – Зараз пан Ферро далекий від того, щоб розірвати шлюб і, я певен, обожнює вас, але якщо йому хтось скаже, що ваш шлюб може бути визнаний недійсним і що його дружину громадська думка може затаврувати як злочинницю…

– Він захищатиме мене, пане!

– Не думаю.

– Але який сенс йому мене кидати?

– Щоб узяти шлюб з дочкою-одиначкою якогось пера Франції і, за королівським указом, успадкувати від нього це звання.

Графиня зблідла.

"Ага, попалася! – мовив сам до себе Дервіль. – Тепер ти у мене в руках, і справу бідолашного полковника буде виграно".

– Тим паче що графові не буде підстав мучитися докорами сумління, – сказав він уголос. – Адже йдеться про героя, генерала, графа,

кавалера ордена Почесного легіону, нагородженого великим офіцерським хрестом, а не про якогось там шалапута. І якщо цей герой зажадає, щоб йому повернули дружину…

– Годі, пане, годі! – мовила графиня, – Кращого повіреного, ніж ви, я ніде не знайду. То що ж мені робити?

– Піти на поступки, – сказав Дервіль.

– Чи він і досі мене кохає?

– Гадаю, інакше й бути не може..

Почувши ці слова, графиня гордо підвела голову. В її очах сяйнув промінь надії. Можливо, вона розраховувала, що зіграє на ніжних почуттях свого першого чоловіка і з допомогою якоїсь жіночої хитрості виграє процес.

– Я чекатиму вашого рішення, пані, і тоді ми або подамо ваші папери в суд, або, коли ваша ласка, ви завітаєте до мене, і ми обговоримо план угоди, – сказав Дервіль на прощання, уклонившись графині.

Одного погожого червневого ранку через тиждень по тому, як їх обох навідав Дервіль, чоловік і дружина, розлучені майже надприродними обставинами, приїхали з двох протилежних кінців Парижа, щоб зустрітися в конторі свого спільного повіреного. Дервіль щедро авансував полковника, і той дістав змогу одягтися так, як належить людині подібного рангу. Воскреслий небіжчик приїхав у досить пристойному вбранні. На Шабері була дбайливо підібрана перука, синій сукняний костюм, сніжно-біла сорочка; у викоті жилета виднілася червона стрічка ордена Почесного легіону. Поводився він по-світському, до нього повернувся колишній бравий вигляд, властивий військовим. Він високо тримав голову. Обличчя його, статечне й таємниче, сяяло щастям, променилось надією, помолодшало, грало

всіма барвами (дозволимо тут собі ужити чи не найсоковитіший вираз живописців). Він настільки ж скидався на Шабера у зношеній шинелі, наскільки старе су скидається на щойно викарбувану золоту монету. Перехожі відразу впізнавали в ньому одного з тих славних уламків нашої старої армії, одного з тих героїв, які випромінюють нашу національну славу, подібно до того, як сонце сяє в скалці розбитого дзеркала. Такий старий солдат – це і картина, і книга.

Кабріолет зупинився біля Дервілевої контори, і граф Шабер зіскочив з нього легко, мов юнак. Тільки-но кабріолет від'їхав, до контори підкотила вишукана двомісна карета з гербами. З неї вийшла графиня, вдягнена скромно, але турботливо: вбрання щільно облягало стан, підкреслюючи його дівочу стрункість. На ній була прегарна накидка з каптуром, підбитим рожевим шовком; в його обрамленні обличчя здавалося тоншим і свіжішим.

Проте якщо Дервілеві клієнти помолодшали, то його контора анітрохи не змінилася, Вона була така сама жалюгідна, якою ми змалювали її на початку нашої оповіді. Сімонен саме снідав, прихилившись плечем до лутки відчиненого навстіж вікна; він споглядав клаптик неба, що синів над подвір'ям, яке зусебіч обступали почорнілі стіни.

– Ти ба! – вигукнув юний писарчук. – Хто хоче закластися на виставу: отой он генерал з червоною стрічкою – наш полковник Шабер!..

– Наш патрон – справжній чарівник! – мовив Годешаль.

– То цього разу нам не вдасться розіграти його? – спитав Дерош.

– Ну, про це потурбується його дружина, графиня Ферро! – вигукнув Букар.

– Графові Ферро тепер, либонь, доведеться бути одним із двох! – заявив Годешаль.

– А он і вона! – сповістив Сімонен.

В цю мить увійшов полковник і спитав, чи є Дервіль.

– Він у себе, графе, – відповів Сімонен.

– А, то ти зовсім не глухий, шибенику! – мовив Шабер і, схопивши хлопця на побігеньках за вухо, легенько його крутнув на превелику втіху писарів, які дружно зареготали, поглядаючи на полковника з шанобливою цікавістю, що її, безперечно, заслуговував цей незвичайний чоловік.

Граф Шабер увійшов до Дервіля саме в ту хвилину, коли на поріг контори ступила графиня.

– Уявіть собі, Букаре, яка сцена розіграється зараз у кабінеті патрона! – вигукнув Дерош. – Зрештою, ця жінка зможе проводити парні дні з графом Ферро, а непарні – з графом Шабером.

– А у високосний рік рахунок зрівняється, – докинув Годешаль.

– Замовкніть, панове! – суворо сказав Букар. – Хіба можна в конторі так глузувати з клієнтів? Адже вас можуть почути.

Тільки-но Дервіль провів полковника в свою спальню, як до кабінету зайшла графиня.

– Пані, – звернувся до неї повірений, – я не знав, чи захочете ви бачити графа Шабера, тож вирішив прийняти його і вас окремо. Та якщо ви захочете…

– Щиро вдячна вам, пане, за вашу увагу.

– Я склав проект угоди, умови якої можете оспорити і ви, і пан Шабер у процесі обговорення. Я буду переходити від вас до нього, щоб і ви, і він могли викласти мені свої резони – ті, які вам здадуться важливими, – і послідовно переказуватиму їх супротивній стороні.

– Починайте, пане, – мовила графиня, нетерпляче махнувши рукою.

Дервіль почав читати:

"Ми, нижчепідписані, граф Іакінф Шабер, бригадний командир, нагороджений великим офіцерським хрестом Почесного легіону, що проживає у Парижі на вулиці Мала Банкірська, з одного боку, і пані Роза Шапотель, дружина вищезгаданого графа Шабера, яка народилася в..."

– Не треба вступу, – урвала його графиня, – почнімо безпосередньо з умов.

– Але ж у вступі, – заперечив повірений, – коротко викладено, в якому становищі ви з графом перебуваєте одне щодо одного. Далі, в пункті першому, ви визначаєте при трьох свідках: двох нотарях і власникові молочарні, в якого проживає ваш чоловік, що їх я втаємничив у справу, зобов’язавши зберігати таємницю, – ви, повторюю, визнаєте: особа, про яку йдеться у документах, доданих до угоди і засвідчених відповідним актом, складеним вашим нотарем Александром Кротта, є справді граф Шабер, ваш колишній чоловік. У пункті другому граф Шабер, з огляду на ваші інтереси, зобов’язується, що скористається зі своїх прав лише у випадку, оговореному цим актом. Тобто, – докинув Дервіль мовби мимохідь, – якщо умови цієї таємної угоди не будуть виконані. Зі свого боку, – провадив повірений, – пан Шабер зобов’язується, що разом з вами поклопочеться в суді про постанову, яка анулює акт про його смерть і визнає ваш із ним шлюб розірваним.

– Ні, на це я рішуче не можу пристати, – мовила здивована графиня. – Я не хочу процесу. Ви знаєте чому.

– За пунктом третім, – незворушно вів далі повірений, – ви зобов’язуєтеся внести до державної скарбниці капітал, який дасть змогу вищезгаданому графові Іакінфу Шаберу отримувати пожиттєву ренту в сумі двадцять чотири тисячі франків на рік; проте у разі смерті полковника цей капітал перейде до вас…

– Ні, це забагато, – заперечила графиня.

– Ви сподіваєтеся, що домовитесь про меншу суму?

– Можливо.

– Чого ви, власне, хочете, пані?

– Я хочу… я не хочу суду… Я хочу…

– Щоб він так і залишився небіжчиком! – урвав графиню Дервіль.

– Пане, якщо ви правите двадцять чотири тисячі франків ренти, будемо позиватися, – сказала графиня.

– Авжеж, будемо позиватися! – здушеним голосом вигукнув полковник Шабер, розчахнувши двері спальні і зненацька поставши перед своєю дружиною; одна його рука була закладена за викот жилета, друга, випростана, звисала вниз; згадка про пережиті злигодні надавала цьому рухові якоїсь страхітливої виразності.

"Це він!" – подумала графиня.

– Забагато! – повторив старий солдат. – Я дав вам майже мільйон, а ви хочете вигадати на моєму нещасті. Ну що ж, тепер я вимагатиму і вас, і ваш статок. Майно у нас спільне, і наш шлюб не розірвано.

– Пане, таж ви зовсім не полковник Шабер! – вигукнула графиня, вдаючи, що вражена.

– Он як, – сказав полковник з невимовною іронією, – то вам потрібні докази? Я взяв вас із Пале-Рояля…

Графиня зблідла. Побачивши цю блідість під рум’янами, старий солдат був зворушений стражданням, якого він завдав жінці, що її колись палко кохав, і замовк; але йому було віддячено таким лютим поглядом, що він не стримався й додав:

– Ви були в…

– Благаю, пане, – мовила графиня, звертаючись до повіреного, – дозвольте мені піти звідси. Я приїхала не для того, щоб слухати такі жахіття…

Вона підвелася й вийшла. Дервіль кинувся в контору. Графині вже не було – вона вилетіла, мов на крилах. Повернувшись до кабінету, повірений побачив, що полковник, розлючений, швидко ходить туди й сюди по кімнаті.

– В ті часи, – сказав він, – кожен брав дружину там, де хотів; я звабився красою, і в цьому моя помилка. В неї немає серця.

– Ну, полковнику, хіба ж не мав я слушності, просячи, щоб ви сюди не потикалися? Тепер я не маю анінайменшого сумніву, що ви справді той, ким себе називаєте. Коли ви увійшли, графиня зробила порух, який не можна витлумачити двояко. Але ви програли процес – тепер ваша дружина знає, що вас не можна впізнати.

– Я вб’ю її…

– Безумець! Вас заарештують і зітнуть вам голову на гільйотині як убивці. До того ж ви навряд чи влучили б, стріляючи! А цього не можна подарувати, коли йдеться про вбивство власної дружини. Хай уже я виправлятиму ваші помилки, велика ви дитино! Йдіть додому. Будьте обережні – вона може наставити вам пастку й запроторити вас у Шарантон. Я подам ваші документи в суд, щоб запобігти будь-якій прикрій несподіванці.

– Бідолашний полковник послухався свого молодого добродійника і пішов, бурмочучи вибачення. Він повільно спустився темними сходами, поринувши у свої сумні думи, вражений ударом, може, найжорстокішим з усіх, до яких готувався, – аж коли на останній приступці почув шелестіння сукні, і перед ним з’явилася графиня.

– Ходімо, – сказала вона і взяла його за руку таким милим, знайомим рухом.

Цього жесту графині, звуку її голосу, тепер уже ніжного, було досить, щоб угамувати гнів полковника, і він слухняно пішов з нею до карети.

– Сідайте зі мною! – сказала графиня, коли лакей опустив підніжку.

І за мить полковник Шабер, мовби якимись чарами, вже сидів у кареті біля своєї дружини.

– Куди їхати, пані? – спитав лакей.

– В Гроле, – відповіла графиня.

Карета рушила з місця й покотила по Парижу.

– Пане… – мовила графиня до полковника, і в голосі її забриніла така незвичайна схвильованість, яка може зворушити людину до самісіньких глибин душі.

– В такі хвилини тремтить усе – серце, обличчя, тіло, душа, кожен нерв, кожна жилочка, навіть кожна часточка. Саме життя, здається, покидає нас; воно вилітає з нас, воно передається іншому, наче хвороба, – передається поглядом, звуками голосу, жестом, – і цей інший підкоряється нашій волі. Старий солдат затремтів, почувши це єдине слово, це перше і страшне слово: "Пане!" Але воно було водночас і докором, і благанням, і прощенням, і надією, і розпачем, і запитанням, і відповіддю. Воно увібрало в себе все. Якою ж актрисою треба бути, щоб у одне-єдине слово вкласти стільки змісту, стільки почуттів? Правда всю себе так не подає, вона вимагає, щоб її потаємну суть розгадали… Полковника пойняло пекуче каяття за свої підозри, за свої вимоги, за свій гнів, і він опустив очі, щоб приховати хвилювання.

– Пане, – повторила графиня, якусь хвилину помовчавши, – я відразу вас упізнала.

– Розіно, – мовив старий солдат, – твої слова – єдиний бальзам, здатний полегшити мої муки.

Дві великі гарячі сльози впали на руки графині, що їх полковник стиснув із батьківською ніжністю.

– Пане, – повторила вона, – невже ви не зрозуміли, як соромно мені було перед сторонньою людиною за те становище, в якому я опинилася? Якщо вже я повинна червоніти, то хай це буде в колі моєї родини. Хіба нашу таємницю ми не повинні поховати в своїх серцях? Сподіваюсь, ви не дорікнете мені за вдавану байдужість до гіркої долі такого собі Шабера – адже я й думати не могла, що він справді мій чоловік. Я отримала ваші листи, – поквапилася сказати графиня, побачивши з виразу Шаберового обличчя, що він хоче заперечити, – але вони

потрапили до мене через тринадцять місяців після битви під Ейлау; вони були розкриті, брудні, і почерк був зовсім не схожий на ваш. А після того, як мій новий шлюбний контракт підписав Наполеон, я мала всі підстави думати, що мене хоче одурити якийсь спритний інтриган. Тож я, пильнуючи спокій графа Ферро й дбаючи про непорушність родинних зв’язків, повинна була убезпечитись від замірів того, хто називав себе Шабером. Хіба не слушно я вчинила, скажіть мені!

– Так, ти вчинила слушно, – відповів полковник. – А я – грубіян, тварюка, бевзь – не спромігся передбачити наслідків такого становища… Куди ми їдемо? – спитав він, побачивши, що вони проминають Церковну заставу.

– До мого маєтку, поблизу Гроле, в долині Монморансі. Там, пане, ми разом поміркуємо, що нам робити. Я знаю свій обов’язок. За законом я належу вам, але насправді я вам не дружина. Невже ви хочете, щоб нас перетирав на зубах весь Париж? Не будемо втаємничувати світ у наші справи, в моє сміховинне становище і збережемо нашу гідність. Ви й досі мене кохаєте, – сказала вона, поглянувши на полковника сумними й ніжними очима, – та хіба не мала я права створити собі нове життя? Якийсь потаємний голос підказує мені, що за цих незвичайних обставин я можу звіритись на вашу доброту, яку так чудово знаю. Хіба не слушно вибрала я вас – тільки вас! – єдиним суддею своєї долі? Тож будьте не тільки моїм суддею, а й захисником. Я покладаюся на ваше благородство, у якому впевнена. Ви великодушні – отже, пробачите мені мої помилки; адже я робила їх ненавмисне. Скажу вам по щирості: я кохаю графа Ферро. Я вважаю, що маю право кохати його. Мені не соромно признатися вам у цьому. Моє признання, звичайно, образить вас, але для нас воно не ганебне. Я не приховую від вас правди. Коли, за примхою долі, я стала вдовою, я ще не була матір’ю.

Полковник жестом попросив свою дружину замовкнути, і якийсь час вони їхали, не обмінюючись жодним словом. Перед очима в Шабера стояло двоє малих дітей.

– Розіно!

– Що, пане?

– Небіжчикам нема чого виходити з могили, чи не так?

– О пане, ні, зовсім ні! Не думайте, що я невдячна. Але ви зараз бачите перед собою закохану жінку, матір, тоді як залишили тільки дружину. Мені несила покохати вас знову, проте я пам’ятаю, чим зобов’язана вам, і можу полюбити вас як дочка…

– Розіно, – лагідно заперечив полковник, – я не гніваюся на тебе. Забудьмо все, – додав він із ласкавою усмішкою, в якій завжди відбивається краса душі. – Я хоч і очерствів, та не настільки, щоб вимагати кохання від жінки, яка більше не кохає мене.

Графиня поглянула на нього такими вдячними очима, що бідолашний полковник ладен був цю ж мить знову лягти в братську могилу під Ейлау.

Люди з сильною душею не вимагають за свою відданість іншої винагороди, як певність того, що вони зробили добро улюбленій істоті.

– Мій друже, ми поговоримо про це згодом, коли заспокоїмось, – сказала графиня.

Вони перевели розмову на інше, бо про такі речі довго говорити неможливо. Проте обоє раз у раз поверталися до свого незвичного становища – то манівцями, то відверто; вони мовби здійснювали чудову прогулянку в своє спільне минуле, в часи Імперії. Графиня надавала цим спогадам ніжного чару й оповивала бесіду меланхолійним серпанком, підкреслюючи тим її поважність. Їй удалося оживити кохання, не пробудивши жадань, і начебто мимохідь втаємничити свого першого чоловіка в те, наскільки багатшою стала її душа; вона намагалася також

привчити його до думки, що надалі він втішатиметься тільки тим щастям, яким утішається батько біля улюбленої доньки. Полковник знав графиню часів Імперії; тепер перед ним була графиня часів Реставрації.

– Нарешті карета звернула на путівець і підкотила до великого парку в неширокій долині, між узвишшям Маржансі і прегарним селом Гроле. У графині тут був чудовий будинок, де, як побачив, увійшовши туди, полковник, усе було приготовлено для проживання його самого та його дружини. Нещастя – це ніби талісман, який підсилює властивості, притаманні нам від природи; в декому воно розвиває недовірливість і злобу, в інших – тих, хто має благородне серце, – добрість. Після злигоднів, яких довелося зазнати полковникові, він став іще чуйнішим, ніж був колись, тож міг зрозуміти потаємні страждання жінки, страждання, що їх не помічає більшість чоловіків. Та хоч який він був довірливий, усе ж не стримався й спитав графиню:

– То ви знали напевне, що привезете мене сюди?

– Авжеж, – відповіла вона, – у тому разі, якби позивач справді, виявився полковником Шабером.

Відповідь графині прозвучала так щиро, що підозри, які заворушилися були в душі полковника, враз розвіялись, і йому стало соромно.

– Впродовж трьох днів графиня просто-таки впадала біля свого першого чоловіка; невсипущою турботливістю й ніжністю вона, здавалося, хотіла стерти в його пам’яті спогади про страждання, виблагати відпуст за муки, що їх, як вона сама казала, завдала полковникові; її дуже тішила роль перелесниці, яку вона перед ним грала, звичайно, не без меланхолійного відтінку, перед чим – графиня це знала, – він не міг встояти; адже, буває, нас до глибини душі зворушують тонкі чари серця й розуму, і ми не можемо їм опиратися. Графиня хотіла збудити в полковникові жаль до себе, розчулити його,

щоб оволодіти його душею і підкорити її собі. Вона була ладна на все, аби домогтися того, що надумала; вона ще не знала, що саме вчинить із полковником, але насамперед прагнула знищити його соціально. Надвечір третього дня графиня відчула, що, попри всі зусилля, вона неспроможна далі приховувати свою стурбованість з приводу наслідків розпочатої нею підступної гри. Їй забаглося побути на самоті; вона піднялась до себе, сіла перед секретером і нарешті скинула машкару спокою, яку носила для полковника вже три дні, – так ото актриса, геть знеможена після важкої п’ятої дії, падає ледь жива у крісло, покинувши на сцені образ, до якого вона вже анітрохи не подібна.

Графиня взялася дописувати листа Дельбекові, в якому загадувала йому піти до Дервіля, взяти, пославшись на неї, усі документи, що стосувалися полковника Шабера, зняти з них копії і, не марнуючи й хвилини, їхати в Гроле. Ледве вона встигла докінчити листа, як почула в коридорі кроки. Полковник, занепокоївшись, шукав її.

– О горе! – вигукнула графиня. – Як би хотілося мені вмерти! Адже становище моє нестерпне…

– Що з вами? – спитав добряга.

– Та нічого, нічого, – відповіла вона.

Графиня підвелася і, залишивши полковника, зійшла вниз, щоб поговорити без свідків зі своєю покоївкою. Вона звеліла їй їхати в Париж і віддати листа, якого щойно написала, в руки самому Дельбекові й відразу привезти назад, після того як управитель прочитає його. Потім графиня сіла на лавку – так, щоб бути на видноті і щоб полковник її побачив. Шабер, який уже шукав дружину, підійшов і сів з нею поряд.

– Розіно, що з вами? – спитав він.

Вона нічого не відповіла. Був чудовий погідний вечір – один із тих червневих вечорів, коли сонце, заходячи, ніби розливає навкруги тиху й ніжну гармонію. Повітря було чисте, тиша – глибока; дитячі голоси, що долинали здалеку, мовби доповнювали своєю мелодією величну красу парку.

– Ви не відповідаєте мені, – мовив полковник до дружини.

– Мій чоловік… – сказала графиня й замовкла; потім зробила якийсь непевний порух і, зашарівшись, спитала: – Як мені називати при вас графа Ферро?

– Називай його чоловіком, дівчинко, – добродушно відповів граф. – Хіба ж він не батько твоїх дітей?

– Ну, а коли пан Ферро спитає мене, що я тут робила, коли він, бува, довідається, що я провела тут кілька днів наодинці з якимсь незнайомим полковником, – що я йому скажу? Послухайте, пане, – провадила вона, гордо підвівши голову, – ви господар моєї долі, я підкорюсь, усьому…

– Люба моя, – мовив граф, беручи руки дружини в свої, – я вирішив усім пожертвувати задля вашого щастя.

– Ні, це неможливо! – вигукнула вона, судомно здригнувшись. – Адже вам у такому разі доведеться відцуратися самого себе, до того ж офіційно…

– Як? – спитав полковник. – Я гадав, вам досить мого слова.

Це "офіційно" вразило старого воїна в самісіньке серце і збудило в ньому мимовільну недовіру. Він кинув на свою дружину погляд, від якого та почервоніла й опустила очі, і відчув страх на думку, що йому, можливо, доведеться зневажати її. А графиня злякалася, що необачно

образила сувору чистоту, непохитну чесність Шабера, чию вдачу – великодушну й шляхетну – вона знала так добре.

Від цих думок обличчя їхні спохмурніли, Та незабаром між ними знову запанувала добра злагода. А сталося це ось чому. Здалеку долинув дитячий крик.

– Жюлю, дайте вашій сестричці спокій! – вигукнула графиня.

– Як? Хіба ваші діти тут? – спитав полковник.

– Так, але я заборонила їм надокучати вам.

Старий воїн належно оцінив делікатну тактовність жінки, про яку свідчив цей благородний вчинок, і поцілував графині руку.

– Хай вони підійдуть, – сказав він.

Прибігло маленьке дівча, щоб поскаржитися на брата:

– Мамусю!

– Мамусю!

– Це він!..

– Це вона сама…

Рученята простягались до матері, дитячі голоси лунали вперемішу. Яке несподіване, яке прегарне видовисько!

– Бідолашні дітлахи! – вигукнула графиня, і сльози покотились у неї із очей. – З ними доведеться розлучитися; невідомо, кому їх віддасть суд. Материнського серця не поділиш – вони повинні бути зі мною!

– Це через вас наша мама плаче? – сказав Жюль, обпікши полковника гнівним поглядом.

– Замовкніть, Жюлю! – владно мовила графиня.

Діти, вклякнувши на місці, мовчки дивилися на матір і незнайомого з такою цікавістю, що годі описати.

– О! Хай мене розлучать із графом, – вела графиня далі, – але хай залишать мені дітей; я підкорюся всьому…

Цим рішучим ходом вона досягла того успіху, на який сподівалася.

– Так! – вигукнув полковник, мовби закінчуючи фразу, яку промовив подумки. – Я повинен знову лягти в могилу. Я вже думав про це.

– Чи можу я прийняти таку жертву? – відказала графиня. – Якщо чоловік і йде на смерть задля честі коханої жінки, то він оддає своє життя тільки раз. Але ж ви віддавали б мені своє життя день у день, ніч у ніч! Ні, ні, це неможливо! Якби іще йшлося тільки про життя; однак заявити, що ви – не полковник Шабер, підтвердити, що ви – самозванець, знехтувати свою честь, брехати щодня, щомиті, – ні, людина не може піти на таку жертву! Опам’ятайтеся! Ні! Та якби не ці бідолашні діти, я втекла б із вами на край світу…

– А хіба не міг би я жити тут, – заперечив полковник, – у цьому маленькому будиночку, як ваш родич? Адже я – стара гармата, яка вже не стріляє, і мені нічого не треба, хіба що трохи тютюну та номер "Констітюсьйонель"…

Графиня залилася слізьми. Вона і полковник Шабер почали змагатися у великодушності, і солдат вийшов переможцем із цього герцю. Мати із своїми дітьми на тлі погожого сільського вечора – хіба це не зворушлива картина? І полковник, розчулившися, вирішив залишитись небіжчиком і, вже не боячись офіційного акту, спитав графиню, що повинен він зробити, щоб назавжди забезпечити щастя її родини.

– Робіть як знаєте! – відповіла графиня. – Кажу ще раз – я не втручатимуся в цю справу. Я не повинна.

Дельбек, який приїхав до Гроле за кілька днів до описаної розмови, підкоряючись волі графині, зумів здобути довіру старого воїна. Вже наступного ранку полковник Шабер поїхав в колишнім стряпчим до Сен-Ле-Таверні, де в нотаря чекав на нього заздалегідь підготовлений Дельбеком акт; зміст цього документа був такий недвозначний, що полковник, вислухавши його, схопився з місця й вибіг з контори.

– Хай йому чорт! – вигукнув він, – Оце був би з мене йолоп! Та це ж очевидна фальшивка!

– Добродію, і я вам не раджу зопалу підписувати цей документ, – сказав Дельбек. – На вашому місці я виторгував би з цієї оборудки не менше тридцяти тисяч ліврів ренти – графиня їх дасть.

Полковник кинув на підлого шахрая погляд, у якому палало обурення чесної людини, і подався геть; душу йому ятрили суперечливі почуття. Недовіру заступав гнів, після гніву на нього враз находив спокій. Нарешті він пройшов через пролом у мурі в парк і неквапом попрямував до павільйону, звідки було видно дорогу з Сен-Ле; він хотів перепочити там у маленькому кабінеті й спокійно все обміркувати. Алея, якою він ішов, була всипана дрібним жовтим піском, а не грубою рінню, і графиня, що сиділа тут-таки в павільйоні, в невеличкій вітальні, не

почула легких кроків полковника, бо надто була заклопотана своїми турботами. А граф не бачив дружини.

– Ну, пане Дельбек, підписав він чи ні? – спитала графиня, вгледівши понад парканом, що тягся вздовж рівчака, управителя – той повертався сам.

– Ні, пані. Я навіть не знаю, що це скоїлося з нашим полковником. Стара шкапа стала дибки.

– Нема ради – доведеться запроторити його в Шарантон, – сказала графиня. – Адже він у наших руках.

Полковник, наче молодий, одним стрибком подолав рівчак, кинувся до Дельбека і вліпив йому пару таких ляпасів, яких, певне, лукавий крутій зроду не діставав.

– Старі шкапи іще вміють хвицатись! – вигукнув Шабер.

Зірвавши гнів, полковник відчув, що не зможе перескочити назад через рівчак. Правда постала перед ним у всій своїй нещадності. Слова графині й відповідь Дельбека відкрили йому, що він став жертвою змови. Увага й турботливість дружини були всього лише принадою, з допомогою якої вона хотіла заманити його в пастку. Мовби невидима краплина отрути, ці слова роз’ятрили усі тілесні й душевні муки старого солдата.

– Він пройшов через паркову браму й знову подався до павільйону, ледь соваючи ногами, мовби немічний дід, Отже, він не матиме й хвилини спокою! Відтепер йому доведеться вести з цією жінкою огидну війну, про яку казав Дервіль, без упину позиватися, живитися жовчю, щодня випивати чашу, повну гіркоти. А потім – жахлива думка: де взяти грошей на сплату перших судових витрат? Життя здалося йому таким нестерпним, що якби він був зараз на березі річки, то кинувся б у воду,

якби мав пістолет, то вистрелив би собі в голову. Потім думки його знову стали плутатись, як під час розмови з Дервілем, коли той приїздив до молочарні Верньйо, – розмови, що збурила всю його душу.

– Дійшовши нарешті до павільйону, Шабер піднявся в маленький кабінет із круглими вікнами, з яких відкривався чудовий краєвид на навколишні долини, і побачив свою дружину: вона сиділа в кріслі. Графиня замилувано дивилась у вікно; лице її було спокійне й незворушне, поза вільна, – а це властиве жінкам, які зважилися на все. Витерши очі, так наче на них іще не висохли сльози, вона недбало перевивала кінці свого довгого рожевого пояса. Та хоч як намагалась вона бути спокійною, все ж здригнулася, коли перед нею постав її достойний благодійник – випростаний, блідий, із нахмурsomeним чолом і згорнутими на грудях руками.

– Пані, – мовив він, і під його пильним поглядом графиня спаленіла, – я вас не проклинаю, я зневажаю вас. Я благословляю випадок, що роз’єднав нас. Не хочу навіть мститися вам – я вас більше не кохаю. Мені нічого від вас не треба. Живіть спокійно, поклавшись на моє слово: воно міцніше, ніж шкрябанина всіх паризьких нотарів. Ніколи більше не претендуватиму я на ім’я, яке, можливо, уславив. Віднині я – лиш волоцюга Іакінф, що прагне місця під сонцем – ото й усього. Прощайте…

Графиня впала полковникові до ніг, схопила його за руки, щоб утримати, але він з огидою відштовхнув її і мовив:

– Не доторкайтесь до мене.

Прислухаючись до кроків свого чоловіка, що затихали вдалині, графиня зробила порух, який важко було зрозуміти. І з тією глибокою проникливістю, яка властива вкрай підступним або вкрай егоїстичним жінкам вищого світу, вона повірила, що обіцянка й зневага цього чесного воїна – надійна запорука її подальшого спокою.

Шабер і справді зник. Молочар Верньйо розорився і пішов у кучери. Може, й полковник знайшов собі якесь подібне до цього ремесло. А може, він, мов той камінь, кинутий у прірву, щез без вороття, падаючи з прискалка на прискалок, загубився поміж брудних обшарпанців, якими рояться вулиці Парижа…

Через півроку після цих подій Дервіль, який більше не чув ні про полковника Шабера, ні про графиню Ферро, вирішив, що їм пощастило домовитись і що графиня, аби помститися своєму повіреному, доручила справу іншій конторі. Тож якось уранці, підрахувавши аванси, видані полковникові, й власні витрати, Дервіль написав графині Ферро листа з проханням передати цей рахунок Шаберові; він гадав, що графиня знає, де мешкає її перший чоловік.

Наступного ранку від управителя графині Ферро, який віднедавна обіймав посаду голови суду вищої інстанції в одному з великих міст, надійшла невтішна відповідь:

"Вельмишановний добродію!

За дорученням графині Ферро повідомляю, що ваш клієнт негідно використав вашу довіру; особа, яка називала себе графом Шабером, призналася, що це ім’я привласнене нею незаконно.

З пошаною Дельбек".

– Ну й дурень же з мене – світ таких не бачив! Отак вклепатися! – вигукнув Дервіль. – Маєш: ти і людяний, і великодушний, і філантроп, і ще й учений юрист – а тебе ошукали, як останнього йолопа! Ця приключка обійшлася мені більш ніж у дві тисячі франків.

Через кілька днів по тому, як одержав цього листа, Дервіль поїхав у суд – поговорити з адвокатом, що опікувався справами виправної поліції. Сталося так, що він зайшов у шосту камеру саме в ту хвилину, коли

суддя підписав вирок такому собі Іакінфові – два місяці ув’язнення за бродяжництво, а потім – переведення до притулку для старих у Сен-Дені, що в практиці виправної поліції означало довічне ув’язнення.

Почувши ім’я "Іакінф", Дервіль глянув на обвинуваченого, який сидів на лаві підсудних, і впізнав у ньому того, хто колись називав себе полковником Шабером.

Старий солдат сидів спокійний, незворушний, так наче йшлося не про нього. Хоч він був у рам’ї, хоч злидні ізсушили, ізв’ялили його обличчя, все ж на ньому лежав вираз шляхетної гордості. Його погляд був поглядом стоїка, і суддя, безперечно, мав би це помітити; проте з тієї хвилини, як людина потрапляє в руки правосуддя, вона стає тільки підсудною істотою, питанням Права або Казусом, подібно до того, як для статистика вона – тільки цифра.

– Коли старого солдата повели в канцелярію суду, звідки його мали відпровадити до в’язниці разом з іншими волоцюгами, що їх судили того самого дня, Дервіль, скориставшись із свого права юриста, що може вільно ходити по всіх приміщеннях суду, теж подався до канцелярії і якийсь час спостерігав за Шабером, що сидів у гурті інших жебраків. Камера суддівської канцелярії являла собою тоді видовище, яке, на жаль, і досі обходять увагою і законники, і філантропи, і письменники, і художники. Ця камера, як і всі лабораторії крутійства, – темна й смердюча; біля стін стоять лави, почорнілі від брудного рам’я бідаків, жодному з яких не минути цього притулку соціальних недуг. Поет сказав би, що навіть денне світло соромиться зазирати в цю страхітливу яму, куди щодня стікається стільки знедолених. Тут у кожній шпарині чаїться злочин або лихий замір; тут завжди можна здибати людину, що пустилася берега, людину, котру після першої ж провини суд прирікає ступити на шлях, у кінці якого їй або зітнуть голову, або ж вона сама собі пустить кулю в лоб. Кожного, хто, сірий і вбогий, топче паризьку бруківку, кінець кінцем прибиває до цих жовтавих стін, де філантроп, – якщо тільки він не просто спостерігач, – може знайти пояснення всіх самогубств, над якими проливають сльози лицеміри письменники, але

не хочуть і пальцем поворухнути, щоб їм запобігти; можна там збагнути і те, що саме ця камера – пролог драм, які закінчуються або в трупарні, або на Гревській площі.

Полковник Шабер сидів поміж цих людей з енергійними обличчями, вбраних у бридкі лівреї злидоти; вони то перемовлялися стишеними голосами, то замовкали, бо біля них походжали троє жандармів із шаблями, які волочилися по підлозі.

– Ви впізнаєте мене? – спитав Дервіль, підійшовши до старого солдата.

– Так, пане, – відповів Шабер і підвівся.

– Якщо ви чесна людина, – упівголоса провадив Дервіль, – то як могли ви не повернути мені борг?

Старий солдат спаленів, мов дівчина, якій мати дорікає за потаємну зустріч з коханим.

– Як! Хіба пані Ферро його не сплатила? – вигукнув він.

– Сплатила? – перепитав Дервіль. – Вона написала мені, що ви – облудник.

Полковник з виразом жаху й благання підвів очі вгору, мовби закликаючи небо в свідки цієї нової брехні.

– Пане, – мовив він по хвилі, насилу стримуючи обурення, – попросіть жандармів, щоб одвели мене до канцелярії: я напишу розпорядження, за яким вам неодмінно буде заплачено.

Дервіль звернувся до начальника варти, і той дозволив йому піти разом із його клієнтом до канцелярії; там Іакінф написав кілька слів графині Ферро.

– Надішліть їй оце, – сказав старий солдат, – і вам буде відшкодовано всі видатки й повернуто гроші, що їх ви мені позичили. І повірте, пане: якщо я не мав нагоди висловити подяку за вашу до мене увагу, вона ось тут, – мовив він, приклавши руку до грудей. – Атож, серце моє переповнене вдячністю. Але що можуть дати знедолені? Тільки щиру приязнь – нічого більше.

– Чому ж ви не домоглися бодай якоїсь ренти? – спитав Дервіль.

– Не згадуйте мені про це! – відповів старий воїн. – Ви й уявити собі не можете, як зневажаю я це показне життя, таке любе більшості людей. Мене зненацька схопила нова недуга – відраза до людства. Коли я згадую, що Наполеон на острові Святої Єлени, світ мені немилий. Я більш не можу бути солдатом – ось у чім моє лихо. Зрештою, – додав він, зробивши якийсь невимовний дитинний порух, – краса почуттів важить більше, ніж пишні шати. Я нічого не боюся; мені байдуже до людського суду.

І полковник знову сів на лаву.

Дервіль вийшов.

Повернувшись до контори, він послав Годешаля, який був тепер у нього за старшого писаря, до графині Ферро, і та, прочитавши листа, наказала негайно сплатити повіреному Шаберів борг.

– У 1840 році, наприкінці червня, Годешаль, який на той час уже став повіреним, прибув разом із Дервілем до Рі. Коли вони їхали путівцем, що вів до шляху на Бісетр, то побачили на узбіччі під берестом старого діда; такі старигани, посивілі й одряхлілі, вже дослужилися до

маршальського жезла злиденності; вони доживають віку в Бісетрі, подібно до того, як убогі жінки знаходять прихисток у Сальпетрієрі. Цей чоловік, один із двох тисяч страдників, що живуть у притулку для старих, сидів на тумбі і був геть заклопотаний нехитрим заняттям, знайомим усім інвалідам: сушив на сонці носовичка, вимащеного нюхальним тютюном, – може, для того, щоб не віддавати його в прання. На його обличчі лежав вираз якоїсь значливості. Він був одягнений у поруділу сукняну куртку – жахливу ліврею, в яку богадільня вбирає кожного зі своїх годованців.

– Погляньте-но, Дервілю, – мовив до супутника Годешаль, – оце стариган! Хіба не схожий він на одну з тих кумедних дерев’яних почвар, що їх привозять із Німеччини? І це створіння живе, воно, може, навіть щасливе!

Дервіль вийняв лорнет, поглянув на сердегу і, не стримавшись від здивованого жесту, сказав:

– Друже мій, цей старий – ціла поема, або, як кажуть романтики, справжня драма. Ви пам’ятаєте графиню Ферро?

– Звичайно. Вельми розумна і мила дама, хіба що надто побожна.

– Цей старезний мешканець Бісетра – її законний чоловік, граф Шабер, колишній полковник; це вона, поза всяким сумнівом, запроторила його сюди. І якщо він живе тут, а не у власному будинку, то тільки тому, що нагадав чарівній графині Ферро: він купив її на вулиці, як купують фіакр. Ніколи не забуду того погляду тигриці, яким вона тоді на нього подивилася.

Після такого вступу в Годешаля пробудилася цікавість, і Дервіль розказав йому історію, що її ми розповіли вище.

Через два дні, в понеділок, друзі повертались до Парижа, і, коли проминали Бісетр, Дервіль запропонував Годешалеві навідати полковника Шабера.

Проїхавши чималий шмат дороги, вони побачили старого – той сидів на пеньку і костуром креслив на піску якісь візерунки. Приглянувшись до нього, друзі зрозуміли, що він уже поснідав і, безперечно, не в своєму притулку.

– Доброго дня, полковнику Шабер, – привітався до нього Дервіль.

– Не Шабер! Не Шабер! Мене звати Іакінф! – відповів старий. – Я тепер не людина, а номер сто шістдесят четвертий, сьома палата, – додав він, дивлячись на Дервіля з тривогою й страхом; так лякаються тільки діти та старі люди. – Ви прийшли подивитись на засудженого до смерті? – мовив він за якусь мить. – Він не жонатий! Він щасливий.

– Бідолаха! – сказав Годешаль. – Може, вам потрібні гроші на тютюн?

Полковник із наївною жадібністю паризького хлоп’яка простяг руку спершу Дервілеві, тоді Годешалеві, і ті дали йому двадцять франків; він подякував безтямним поглядом, сказавши:

– Молодчаги, хлопці!

Прибрав войовничої постави, націлився в них костуром і, усміхаючись, вигукнув:

– Вогонь з обох гармат! Слава Наполеонові!

І намалював костуром у повітрі якийсь химерний закрут.

– Через свою рану він геть утратив розум, – сказав Дервіль.

– Це він утратив розум? – озвався ще один старезний мешканець Бісетра, що спостерігав цю сцену. – Оввa! Буває, не знаєш, на якій козі до нього й під’їхати. Цей старий плутько – справжній філософ і несусвітний вигадник! Та сьогодні він справив понеділок – що поробиш? Він живе в Бісетрі з тисяча вісімсот двадцятого року, пане. Того року проїздив тут прусський оціфер; його коляска їхала нагору до Вільжюїфа, а він ішов пішки. Я та Іакінф під ту годину сиділи край дороги. Офіцер теревенив зі своїм супутником, росіянином, таким же грубіяном, як і він. Побачили вони Іакінфа й вирішили пожартувати з нього. От пруссак і каже: "Цей старий стрілець воював іще, мабуть, під Росбахом". А Іакінф у відповідь: "Для цього я був іще замалий, зате мені довелося воювати під Йєною". Пруссак – ані пари з вуст і вмить ушився.

– Оце доля! – вигукнув Дервіль. – Вийти з притулку для сиріт, бути приреченим на смерть у притулку для старих, а в проміжку допомагати Наполеонові підкоряти Єгипет та Європу… – Дервіль замовк. – Знаєте, друже, – сказав він за якусь хвилину, – представники трьох професій у нашому суспільстві – лікар, священик і юрист – не можуть поважати людей. Вони і вбираються в чорне – це, либонь, жалоба по всіх чеснотах та ілюзіях. Але найбільший серед них нещасливець – це повірений. Коли людина звертається до священика, її спонукують до цього каяття, муки совісті, віра; такі почуття облагороджують, підносять і її душу, і душу посередника, чиї обов’язки якоюсь мірою навіть приємні – адже він дає розгрішення, він указує шлях, він умиротворює. А ми, повірені, стикаємося з одними й тими самими ницими почуттями, і ці почуття годі змінити; наші контори – ями для нечистот, що їх неможливо випорожнити. Чого я тільки не надивився, справляючи свої обов’язки! Я бачив, як на горищі вмирав зубожілий батько; його відцуралися дві дочки, а він же дав їм вісімдесят тисяч ліврів річної ренти! Бачив, як палили духівниці, бачив, як матері розоряли своїх дітей, як чоловіки обкрадали дружин, як дружини поволі вбивали чоловіків, користаючись з їхнього кохання, щоб довести їх до божевілля чи до недоумкуватості, а самим утішатися з полюбовником. Я бачив жінок, які прищеплювали своїм дітям такі звички, що приводили їх до неминучої загибелі, – щоб забезпечити маєтністю незаконну дитину. Мені незмога розповісти про

все, що я бачив, бо я був свідком злочинів, проти яких правосуддя безсиле. Як по правді, то всі страхіття, що їх описують автори романів, – ніщо порівняно з дійсністю. Ви теж побачите все це; що ж до мене, то я вирішив оселитися з дружиною в селі. Париж мене жахає.

– Я уже встиг надивитись на все це, працюючи з Дерошем, – відповів Годешаль.

Париж, лютий-березень 1832 р.